

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Народний Рух України:
історія, ідеологія та політична еволюція
(1989–2009)**

Матеріали круглого столу,
присвяченого 20-й річниці створення
Народного Руху України за перебудову
(Київ, 22 вересня 2009 р.)

Київ 2010

УДК 94(477):329.71“1989/2009”

Затверджено до друку Вченою радою Інститут історії України НАН України, протокол № 9 від 28 жовтня 2010 р.

Упорядники:

Андроциук О.В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України;

Коляструк О.П., кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 156 с.

ISBN 978-966-02-5866-2

У виданні зібрано тексти виступів учасників круглого столу «Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009)», який відбувся 22 вересня 2009 р. в Інститут історії України НАН України. Представлені у збірнику матеріали містять авторські інтерпретації та міркування стосовно різних аспектів історії створення та діяльності Народного Руху України: передумов виникнення, особливостей трансформації з масового громадсько-політичного руху в політичну партію, еволюції ідеологічних засад та програмних положень, місця НРУ у суспільно-політичному житті України та його внеску у розбудову держави. Тексти публікуються в авторській редакції.

Збірник буде цікавим для фахових істориків та політологів, а також для широкого кола читачів, які виявляють інтерес до історії України.

ISBN 978-966-02-5866-2

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Гарань О.В. Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності	7
Барановська Н.П. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху	13
Деревінський В.Ф. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію	29
Коляструк О.П. Діяльність фракції НРУ у Верховній Раді України: завдання, здобутки, втрати	38
Шановська О.А. Історія Народного Руху України в інтерпретації його головного опонента	49
Бажан О.Г. Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій в часи «горбачовської перебудови»	61
Барцьось В.В. Роль Народного Руху України у розробці та прийнятті Конституції України	73
Майборода О.М. Суб'єктивний чинник в еволюції Народного Руху України. . .	93

Андрошук О.В. В. Чорнівiл та iдея федералiзацiї України: еволюцiя поглядiв на проблему	100
Шульга Т.С. Спiвпраця Народного Руху України та Меджлiсу кримськотатарського народу: причини та наслiдки	115
Падалка С.С. Проблеми вiтчизняної економiки в iдеологiї та полiтичнiй практицi НРУ	121
Ковпак Л.В. Екологiчнi проблеми України у програмних документах та дiяльностi НРУ (кiнець 1980-х — поч. 1990-х рокiв)	129
Цендра Н.М. Проблема єдностi української церкви в iдеологiї Народного Руху України наприкинцi 1980-х — початку 1990-х	143
Вiдомостi про учасникiв	152

ВСТУПНЕ СЛОВО

У вересні 2009 року виповнилося 20 років від часу створення Народного Руху України за перебудову — політичної сили, яка об'єднала у своїх лавах на той час прогресивних громадян різних політичних переконань, згуртованих довкола патріотичних ідей. НРУ об'єднав усіх, хто підтримував демократичні реформи в Україні, незалежно від етнічного походження.

Враховуючи історичний внесок Народного Руху України за перебудову у відновлення та розвитку Української державності в новітній час, а також інтерес громадськості до історичних подій та процесів кінця 1980-х — початку 1990-х років, відзначення 20-ї річниці з часу створення організації відбулося на державному рівні. На виконання Постанови Верховної Ради України від 25 червня 2009 року № 1557-VI «Про відзначення 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову», Указу Президента України від 13 березня 2009 року № 155/2009 «Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову» в наукових та освітніх установах України було організовано та проведено цілий ряд тематичних наукових конференцій, «круглих столів», семінарів. Побачило світ чимало цікавих наукових та науково-популярних, видань присвячених історії Руху.

У відповідності з державною програмою заходів на відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України та планом заходів, розробленим Президією НАН України, Відділом новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України 22 вересня 2009 року було проведено круглий стіл «Народний Рух України: історія, ідеологія та політична

еволюція (1989–2009)». В його роботі взяли участь науковці та викладачі науково-дослідних інститутів та вищих навчальних закладів України, зокрема, Інституту історії України НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Київського національного університету будівництва та архітектури, Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Одеського національного політехнічного університету.

У збірнику представлено тексти виступів учасників круглого столу, в яких подано авторські міркування та інтерпретації щодо різних аспектів історії створення та діяльності Народного Руху України. Представлені у них точки зору можуть не співпадати з поглядами та позицією упорядників цього видання. Тексти публікуються в авторській редакції.

Гарань Олексій
(Національний університет
«Києво-Могилянська Академія»)

Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності

В статті простежено зміни в ідеології Народного Руху України на тлі загальносвітових тенденцій у розвитку основних ідеологічних течій: соціал-демократії, лібералізму та консерватизму.

Rukh's program documents in the contemporary ideological context

The article explores changes in the Rukh's ideology in context of global ideological developments within social democracy, liberalism and conservatism.

Народний Рух України виник 1989 р. як широкий фронт, який об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів (які, як і Горбачов, сподівалися на можливість реформування системи) і до правих радикалів¹. Всіх їх об'єднала ідея зламу тоталітарної системи. Тому недивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову». Отже, в написанні нинішньої історії Руху є певна модернізація, коли говорять, що з самого початку це був антикомуністичний рух за незалежність. Тим не менше, Рух швидко радикалізувався разом з подіями у країні і вже наприкінці 1990 р. на своєму II з'їзді перетворився на правоцентристську антикомуністичну силу, що проголосила своєю метою незалежність України².

Після 1991 р. Рух залишався найбільш потужною, але вже був лише однією з демократичних сил, а згодом перетворився

на партію. І це об'єктивно вело до звуження його електоральної бази. Це був природний процес, який відбувається з рухами (фронтами) і є характерним як для національно-визвольних, так і для загальнодемократичних рухів, в тому числі і в країнах Центрально-Східної Європи.

Під кінець 90-х стало зрозумілим, що Руху не вдається вийти за межі свого традиційного ареалу — Західної та Центральної України. Нове згуртування націонал-демократичних сил відбулося протягом 2002–2004 рр. Тоді «Наша Україна» зуміла зробити те, що не виходило раніше — знайти електоральну підтримку і на сході, і на півдні України. Одним із факторів перемоги Ющенка стала успішна мобілізація населення під гаслами, спільними для заходу і сходу країни: боротьба з корупцією, верховенство права, європейські цінності — це те, навколо чого здійснювався процес гуртування. «Наша Україна» могла стати широкою правоцентристською партією європейського плану і виступити об'єднавчим фактором. На жаль, їй це не вдалося, і правоцентристський спектр лишається розколотим.

Як сам Рух визначає свою ідеологію? В останній редакції Програми, прийнятій XI Всеукраїнськими Зборами Руху, йдеться про «центризм», «правоцентризм», «націоналізм», «національну демократію». При цьому превалує згадування про «правоцентризм»³. Одночасно наголошується, що базою Руху є і «національна демократія». Вона визначається як «синтезуюча ідеологія, яка поєднує вартості консерватизму, лібералізму, соціальної демократії». Тобто перелічуються всі ідеології, а отже це виглядає як ідеологія широкого фронту, в якому представлені різні ідеологічні сили, що, на нашу думку, не вповні відповідає поглядам нинішніх членів Руху, які справді є правоцентристськими.

Спробуємо вписати ідеологію Руху в загальносвітові параметри. В демократичному світі зараз панують три основні

ідеології: соціал-демократія, лібералізм, консерватизм. Ці ідеології зблизились після Другої світової війни. Соціал-демократи дрейфували до центру, в той час як лібералізм став соціальнішим (з'явився навіть термін «соціальний лібералізм»). Консерватизм також ввібрав в себе багато з класичного лібералізму. Насамперед, це права людини і приватна власність. Тому не треба боятися слова «лібералізм», уявлення про яке є доволі викривленим на пострадянському просторі через процес лібералізації одержавленої економіки. Насправді ця «лібералізація» здійснювалася не лібералами, а здебільшого посткомуністичною номенклатурою, а тому відбувалася у викривлених формах.

Зближення основних ідеологій означає, що часто важко виокремити де, наприклад, проходить чітка межа між правими соціал-демократами і соціальними лібералами, або між лібералами і консерваторами. Іноді, наприклад, економічний курс консерваторів Рейгана і Тетчер називали «неолібералізмом», маючи на увазі під цим пріоритет ринку, хоча більшість дослідників все-таки визначає їх як «неоконсерваторів». Тому, щоб не розпочинати термінологічних дискусій, часто говорять узагальнено про «лівий центр» і «правий центр». В Німеччині, наприклад, стосовно двох найбільших партій — соціал-демократів і християнських демократів прижився термін *Volkspartei* («народна партія»), а в англomовному світі — термін «catch-all parties» («всеохоплюючі партії»).

Попри зближення ідеологій, різниця між ними залишається. Для консерваторів, зокрема, характерний певний дискурс, ключові слова: «порядок»⁴, «сильна держава», «нація», «традиції», «церква», «сім'я»,

Консерватори, хоча і об'єднані в Європейському парламенті у фракцію — «Європейську народну партію» — є доволі різними в різних країнах (порівняно, наприклад, з партіями Соцінтерну). Це не дивно, враховуючи їх акцент на «націю». Важко,

наприклад, поєднати голлістів з англійськими консерваторами і американськими республіканцями, з християнськими демократами Німеччини або з японськими ліберальними демократами.

Іноді дослідники виокремлюють з цієї групи «християнську демократію», хоча частіше їх розглядають разом із консерваторами. Схематично основні відмінності консерватизму і християнської демократії у тому, що: 1) в християнській демократії дуже сильною є соціальна доктрина, акцент на соціальний захист; 2) християнські демократи Європи послідовно обстоюють поглиблення європейської інтеграції, у той час як консерватори часто виступають проти розширення компетенції наднаціональних інститутів.

Але у будь-якому випадку і консерватори, і християнські демократи — це правий центр.

Спробуємо накласти цю матрицю на Україну. Ключові слова консерватизму домінують в дискурсі Ющенка⁵ і поєднуються з його лібералізмом в економіці. Але блок «Наша Україна» був донедавна досить аморфним: від лібералізму ПРП — до правих консерваторів КУН. Партія Народний союз «Наша Україна» зараз чіткіше вписується в традиційну правоцентристську нішу. Після різкої зміни позиції Соцпартії її курс, очевидно, важко назвати соціал-демократичним і на лівоцентристську нішу претендував БЮТ, який на виборах 2002, маючи в своєму складі патріархів українського правого центру, таких як Лук'яненко і Хмара, раніше знаходився правіше за «Нашу Україну». Але «Батьківщина» несподівано повернула вправо і стала асоційованим членом ЄНП (як «Наша Україна» і Рух). Партія регіонів, хоча і є партією великого капіталу і у своїй пропаганді в США порівнює себе з американськими республіканцями, на даний момент, займає поки що, радше, позаідеологічну орієнтацію.

Інакше, кажучи, класичні ідеологічні ніши в Україні поки що не є зайнятими або вповні сформованими.

Таким чином, перед українським суспільством наразі у політичній сфері стоїть подвійна задача. З одного боку, створення повноцінних програмових партій. З іншого, нинішня ситуація «термідору» відновлює завдання створення широкого фронту для захисту демократичних свобод і суверенітету України. Це, однак, знову перешкоджає будувати суто ідеологічні партії, оскільки вимагає відсунення ідеологічних розбіжностей на другий план. Вибір у першочерговості завдань мають робити самі партії і політики.

Для Руху, очевидно, існують три альтернативи:

А) Створення «правиці» (разом з УНП, УРП «Собор», РХП та іншими правими партіями) як окремої політичної сили, яка буде правіше за НСНУ.

В) Союз з «Нашою Україною».

С) Союз з БЮТ.

У будь-якому випадку, очевидно, потрібно спочатку об'єднатися з правими силами, а вже потім вирішувати чи йти з кимось в блоці чи ні. По-перше, це практично, бо краще бути сильним — з тобою більше рахуються. По-друге, Рух, УНП, УРП «Собор» близькі між собою і історично, і за ідеологією, і за електоральною базою. Не вбачаємо також принципової різниці програмових підходів⁶.

Вибір за самим Рухом. При цьому партії треба визначитися, чи Рух орієнтуватиметься на дещо звужену електоральну нішу, але достатню для подолання прохідного бар'єру на парламентських виборах (такий підхід цілком має право на існування, в будь-якому випадку і для цього потрібно утворення «правиці», бо самостійно Рух перебуватиме в небезпечній зоні), чи він прагнутиме більшого впливу, але тоді постає проблема або гнучкішого підходу до роботи з електоратом, або більш широкого об'єднання, яке навіть виходить за рамки згаданої «правиці».

¹ Дет. аналіз див.: *Гарань О.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К.: Либідь, 1993. — С. 37–61.

² Про ідеологічні зміни на ІІ з'їзді Руху див.: Там само. — С. 136–142.

³ Тут і далі програма Руху цитується за офіційним сайтом Руху (www.ngu.org.ua).

⁴ У цьому сенсі політологи звертали увагу на суперечливість в назві ліберальної ПРП (Партія «Реформи і порядок»), оскільки «порядок» більш притаманне консервативному дискурсу, а «реформи» — ліберальному.

⁵ У березні 2007 р. він, зокрема, відвідав саміт Європейської народної партії у Брюсселі.

⁶ Деякі конкретні аспекти програми, очевидно, будуть оновлені. Цікаво, наприклад, що на відміну від УНП Народний Рух поки що має менш чітко сформульовану позицію щодо євроатлантичної інтеграції: хоча НАТО і ЄС визначаються як кінцева мета, в практичній площині поставлене завдання лише інтеграції до «політичних структур НАТО» та набуття статусу «асоційованого члена ЄС».

Наталія Барановська
(Інститут історії України НАН України)

Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху

Розкрито проблеми, що накопичувались в політичному, економічному та суспільному житті СРСР й радянської України, які стали передумовою активізації суспільних рухів і самоорганізації громадськості. Показано переслідування державою громадян через їх релігійні погляди та захист національної гідності й утворення організацій — попередників Руху.

Political, social and economic prerequisites of the Rukh's formation

The paper explores problems that were accumulating in the political, economic and social life of the Soviet Union and Soviet Ukraine; these problems had become prerequisites for social movements' growth and public self-organisation. It displays persecution of citizens by the state due to their religious views, defence of the national dignity and establishment of the Rukh predecessor organizations.

Життєдіяльність суспільства — це завжди складний, суперечливий процес органічної єдності матеріального і духовного, суспільного буття й суспільної свідомості, що взаємодоповнюють один одного, постаючи одночасно як відносно самостійні явища. Суспільна свідомість, таким чином, не тільки відображає суспільне буття, а й творить його.

Виникнення Народного руху за перебудову в Україні наприкінці ХХ століття стало відгуком і закономірним наслідком суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні

під назвою СРСР з її системою управління, ідеологічними міфами та відсутністю поваги до людини як «гвинтика системи». На питання: чи могла бути «рідною матір'ю» держава, яка проводила насильницькі колективізацію та розкуркулювання, нищила людей у штучних голодоморах, руйнувала Віру та Церкву, стерла мільйони своїх співвітчизників у «табірний порох», а життя тих, хто залишався на волі, мало чим відрізнялося від життя за ґратами? — могла бути тільки одна відповідь. Соціальне самопочуття певної частини громадян, що мали гідність, вміли міркувати і мали свою позицію щодо складових буття країни і людей в таких умовах нормальним бути не могло.

Життя в умовах радянської влади визначалося подвійними стандартами і мало два пласти: офіційна пропаганда і ідеологічні легенди та діаметрально протилежна реальність. Намаганнями руйнації подвійної моралі стало розвінчання культу особи Сталіна Хрущовим на XX з'їзді КПРС. Люди повірили в можливість справедливості. Зросло відчуття гідності громадянина і людини. Проте скоро все повернулося майже на круги свої: в Конституції 1977 р. з'явився ст. 6 про КПРС як керівну і спрямовуючу силу суспільства. Зміцнення тоталітарної адміністративно-командної системи в СРСР спричинило накопичення негативу в усіх сферах суспільного життя, що, в свою чергу, викликало спротив. А тому виникнення Народного руху — це закономірність переходу кількості накопиченого в країні негативу у нову якість усвідомлення себе людей, в яких пробудилась гідність.

Вважається, що передумовою появи у СРСР неформальних громадсько-політичних груп та об'єднань у період перебудови став початок боротьби за відміну 6 статті Конституції СРСР, коли проголошувалася відмова від ідеологічних догм і перехід до концепції демократичного соціалізму, що включало пріоритетність загальнолюдських цінностей, різні форми власності та

ринкову економіку, введення прямих альтернативних виборів секретарів партійних комітетів, свобода групувань, федеративний принцип побудови КПРС тощо. При цьому у КПРС намітилися три течії: радикально — реформаторська (Демплатформа), реформістсько — оновлювальна (Марксистська платформа) та традиціоналістська або консервативна. З'явилась тенденція виходу членів КПРС з її рядів: у 1990 р. на цей крок пішло 2,5 млн. чол.

У березні 1990 р. була відмінена 6-та стаття Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Одночасно було прийнято закон про громадські об'єднання як основу формування багатопартійної системи в країні. З початком лібералізації політичного режиму в ході перебудови і кризи комуністичної ідеології активувалась поява «неформальних» груп та політичних рухів: міжклубних об'єднань (з весни 1988), Народних фронтів в Естонії (60 тис. осіб), Латвії (115 тис. осіб), Литві («Саюдіс» 189 тис. осіб). Як прояв протестних настроїв частини мислячих людей утворювались народні фронти також в Молдавії, Азербайджані, Казахстані та ін.

Однак задовго до оголошення перебудови і бурхливих змін у суспільно-політичному житті країни в цілому і, зокрема, України, визрівали «грона гніву». Так, 4 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків», у київському кінотеатрі «Україна» відбулась акція протесту проти арештів української інтелігенції. За так звану «антирадянську агітацію» сіли за грати літературний критик Іван Світличний, мистецтвознавець Богдан Горинь, письменник Михайло Масютко, модельєр Ярослава Менкуш та інші. Їхні імена під час прем'єрного показу фільму «Тіні забутих предків» назвав громадський та культурний діяч Іван Дзюба, який сказав: «У нас велике свято, але й велике горе. В Україні почалися арешти творчої молоді». Обговорення фільму перетворилося на акцію протесту. До стихійної акції протесту долучилися тоді ще маловідомі

В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус. Підтримав її й режисер фільму Сергій Параджанов. Таким чином можна зазначити, що нищення шістдесятників стало початком політичної боротьби за незалежність.

Стихійна акція протесту в київському кінотеатрі «Україна» мала незворотні наслідки. Вона стала зразком у боротьбі українства за свої права, який не раз згадували ті, хто пізніше проголошував відновлення української незалежності. Саме тоді рух громадянського і культурного опору радянській системі став переростати у рух політичний.

Серед величезного кола проблем, які породила радянська влада під керівництвом КПРС — різномасштабні — від глобальних до часткових, зокрема — інтриги у верхніх ешелонах влади, розкрадання державного і громадського майна на всіх рівнях, формалізація і заідеологізованість освіти і виховання підростаючого покоління. Зростання автотранспортних злочинів і, в першу чергу порушення правил безпеки руху та експлуатації транспортних засобів стало настільки великою проблемою, що нею зайнявся Верховний Суд УРСР — у січні 1983 р. було проведено спеціальний пленум, на якому обговорювалося питання про вдосконалення практики застосування судами України законодавства із подолання цього лиха¹.

На найвищому державному і партійному рівні приймалися рішення, спрямовані на боротьбу із пияцтвом та алкоголізмом, самогоноварінням, що в умовах внутрішнього незадоволення людини своїм життям перетворювалось на велику проблему.

В країні наростала продовольча проблема. Постійний дефіцит продуктів харчування примушував займатися пошуком виходу із несприятливих ситуацій в сільському господарстві, аналізувати стан та розробляти заходи із підвищення продуктивності і стабільності зернового господарства в колгоспах і радгоспах України. Труднощі з продовольством виливалися у акції протесту, які замовчувалися владою і тому ставали темою

таємних розмов. Так, у червні 1983 р. у Києві на м'ясокомбінаті мав відбутися страйк робітників через заборону купувати продукти в цеху. Однак його упередили: людям наобіцяли, задовольнили їх прохання, а ініціаторів арештували. В грудні цього ж року у Кривому Розі відбулися хвилювання (страйки, вуличні демонстрації) через брак харчів у крамницях².

Намаганням вирішити цю проблему стало прийнята у 1982 р. комплексної цільової Продовольчої програми СРСР — комплексу матеріально-технічних, економічних, соціальних, організаційних та ідеологічних заходів, спрямованих на кардинальне вирішення продовольчої проблеми, гарантоване постачання населення всіма видами продовольства, суттєве поліпшення структури харчування та соціальне перетворення села на засадах інтенсивного розвитку всіх галузей АПК. І хоча приймалась вона на 10 років, час засвідчив неможливість вирішення проблеми в умовах тоталітарного суспільства на засадах так званої загальнонародної власності.

На тлі величезних соціально-економічних проблем, що накопичувались протягом післявоєнного періоду, відбувалися й негативні процеси у суспільно-політичному житті країни, які викликали обурення і неприйняття політично активної і національно свідомої частини населення.

Тоталітарний світогляд керманічів СРСР ігнорував особливості народів, що населяли країну. Так, Ю. Андропов, виступаючи на святкуванні 60-ліття СРСР назвав його єдиною державою, оскільки центральним керівництвом у Москві все саме так і сприймалось. Але в Україні, як і в інших республіках СРСР були люди, які такого визначення не сприймали, вважаючи його федеративною державою і визнаючи за кожним народом право на самобутність. До таких належав і відомий літературознавець та громадський діяч Юрій Бадзьо, який, перебуваючи (1979–1988 рр.) у місцях позбавлення волі за дисидентську діяльність, після виступу Андропова написав

заяву до Президії Верховної Ради СРСР, в якій кваліфікував цю тезу як грубу політичну помилку³.

Викликав спротив певної частини інтелігенції і пересічних громадян й інтенсивний процес російщення населення України, що засвідчувала, зокрема, інформація ЦК КПУ від 26 травня 1983 р. про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік»⁴.

Мали місце в країні релігійні репресії, які прикривалися нібито боротьбою з систематичним бродяжництвом або жебрацтвом, а також веденням протягом довгого часу іншого нетрудового способу життя. Гоніння за релігійні переконання охоплювали територіально практично всю Україну. Стосувалися вони представників практично всіх конфесій, більшість яких діяла підпільно.

Намагаючись захистити себе, ініціативна група захисту прав віруючих в Україні, наприклад, почала з березня 1984 р. випускати самвидавівську «Хроніку католицької церкви на Україні», яка повідомляла про репресії⁵.

Наростання протестних настроїв в Україні зумовили також проблеми з екологією, недбале ставлення до наслідків різних техногенних подій. Екологічні проблеми назрівали, особливо у промислово розвинених регіонах, оскільки збільшувалась кількість викидів шкідливих речовин в атмосферу і не тільки. Так, в листопаді 1983 р. у Стебнику, що біля Дрогобича, де знаходились великі заводи із виробництва калію відбувся прорив греблі. Через отруєння доквілля загинуло багато худоби та дичини⁶.

Особливо важким в плані психологічного стресу через техногенні аварії з важким впливом на доквілля став 1986 р. Квітень — вибух на 4-му енергоблоці ЧАЕС, який переріс у техногенну катастрофу міжнародного масштабу; серпень —

при виході з порту Новоросійська найбільше пасажирське судно чорноморського пароплавства «Адмірал Нахімов», на борту якого було 897 пасажирів і 346 членів екіпажу зіткнулося з суховантажем «Петро Васев». Через 8 хвилин о 23.20 за три з лишнім кілометра від берега судно затонуло на глибину 47 метрів. Загибло 423 особи. Жовтень 1986 р. — на радянському атомному підводному човні з балістичними ракетами на борту в одному з відсіків сталась пожежа. Людей врятували, загибло лише 3 особи, човен потонув на великій глибині⁷. І наступні роки містили в собі багато важких і страшних подій техногенного характеру, екологічних катаклізмів, інформація про які замочувалась або викривлювалась, що породжувало і зміцнювало недовіру й неповагу до влади.

Одночасно і паралельно накопичувались проблеми в ставленні держави до національних потреб і особливостей окремих народів країни. Мається на увазі, зокрема, проблема повернення кримських татар та частини єврейського населення країни на свою історичну батьківщину, вирішення яких відбувалось з величезними складнощами й залученням міжнародної громадськості.

Відомий радянський дисидент, нині громадський і політичний діяч держави Ізраїль — Натан Щаранський свого часу писав, що головне — це мати спільне почуття приналежності до свого народу⁸. За це почуття люди різних національностей зазнавали репресій, несли на собі тавро неблагонадійних, мали покалічене життя.

За почуття приналежності до свого народу, за неприховування свого українства постраждало чимало людей, зокрема колишній ректор Львівського університету професор Михайло Марченко та його онук — Валерій Марченко, який був арештований в Києві у жовтні 1983 р., у березні 1984 р. засуджений на сім років за звинуваченнями в українському націоналізмі, антирадянській діяльності, критику культурної політики влади.

У жовтні 1984 р. у віці 37 років він помер у тюремній лікарні у Ленінграді⁹.

Уявлення про напрямки репресивних дій держави та виявлення опозиційних настроїв в Україні дають видання: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст. — К., 2000 та праці Г.В. Касьянова. Важливим джерелом з проблеми є також видання «Вісник репресій в Україні», що виходило у Нью-Йорку.

Переслідували не лише представників інтелігенції, релігійних діячів. Переслідувалися й колишні воїни УПА. Підставою було нібито порушення паспортного режиму, хоча на державному рівні спеціально створювались умови для цього порушення (людина обов'язково повинна була мати «пропуску», а коли вона зверталась за нею, їй відмовляли). Засуджували їх і за так звану націоналістичну пропаганду.

У випадках політичних репресій людям інкримінувалась ст. 187¹ КК УРСР — «поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять радянський державний і суспільний лад». Під цю статтю потрапляли люди навіть за розмови під час відпочинку. У Харкові, наприклад, за «поширення наклепницьких вигадок які ганьблять радянський державний і суспільний лад» у березні 1985 р. було заарештовано інженера-механіка Євгена Айзенберга — відмовника з 1978 р.¹⁰

1985 р. позначений значними арештами і репресіями щодо інакомислячих. Мали місце й сумні наслідки арештів попередніх років — цього року в Пермському концтаборі особливого режиму (на Уралі) на 48 році життя помер видатний український поет, політичний в'язень Василь Стус¹¹.

Хоча журналісти центральних ЗМІ періоду перебудови називали Україну «заповідником застою», тут мали місце давні традиції творення громадських організацій національно-визвольного спрямування. Зокрема, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, відома також як

Українська Гельсінська Група (УГГ), об'єднання діячів українського правозахисного руху, була утворена 9 листопада 1976. Членами-засновниками УГГ були: Микола Руденко, Олександр Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко та інші. Всього вісім чоловік. Підставою для утворення УГГ були постанови про права людини Заключного акту Наради у справах безпеки й співпраці в Європі у Гельсінкі 1975. Згідно з основоположною декларацією УГГ її метою було сприяти виконанню в Україні постанов Заключного акту. УГГ ставила своїм завданням знайти громадян України з Декларацією Прав Людини ООН, домагатися від влади здійснення права на вільний обмін інформаціями та ідеями, акредитування в Україні представників закордонної преси, утворення незалежних пресових агентств, безпосереднього контакту України з іншими країнами. Для виконання цих завдань УГГ встановила зв'язок зі своїми кореспондентами та співробітниками у різних частинах України, а також з іншими гелсінськими групами (вірменською, грузинською, литовською, російською), зібрала сотні документів, які свідчили про порушення органами влади людських та національних прав, й у своїх деклараціях, меморандумах, зверненнях, протестах довела їх до відома різних міжнародних кіл, а також органів влади СРСР.

КДБ застосовувало до УГГ жорстокі репресії. У 1977 заарештовано й тоді або у наступному році засуджено на максимумально допущену законом (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР — «антирадянська агітація та пропаганда») кару від 7 до 10 років ув'язнення і 5 років заслання членів-засновників УГГ. 1979–1980 рр. посилено терор в Україні, особливо проти членів УГГ і заарештовано втретє В. Чорновола, ув'язнено в божевільні О. Мешко, заарештовано В. Стуса, О. Матусевич-Гейко, В. Калиниченка, В. Стрільцева. У ті ж роки засуджено також до ув'язнення від 2 до 10 років таборів і від 3 до 5 років заслання багатьох членів УГГ. Декого з них судили за про-

вокаційними звинуваченнями в спробі звалтування, зберіганні зброї, опорі міліції та іншими неполітичними статтями КК УРСР. І в наступні роки продовжувалась діяльність УГГ і репресії держави проти її членів. Так, з початком перебудови, коли по всій Україні й інших республіках СРСР прокотилась хвиля протестів у вигляді масових мітингів і маніфестацій, УГГ була на передових позиціях.

Безумовно, початок перебудови активізував процес усвідомлення членами суспільства необхідності захисту власної громадянської та національної гідності. В країні відбувався активний процес створення нових суспільно-політичних об'єднань громадян. Так, в серпні 1987 р. створено український культурологічний клуб (УКК). Серед його членів були колишні політв'язні і дисиденти. Обговорювали проблеми, що не виходили за межі історії і культури. Обирали для дискусії білі плями радянської історії, через що неминуче ставали в опозицію політичному режиму. У Києві та на Київщині вони зіграли таку ж роль, як і Українська гельсінська спілка та ін. неформальні групи у Львові. Перший секретар київського міському КПУ К. Масик звинувачував УКК в соціальній демагогії та екстремізмі¹².

Показовим щодо діяльності Українського культурологічного клубу став 1988 р. У січні його члени провели акцію у справі конституційного захисту української мови — поставили вимогу надати їй статус державної. 9 березня біля пам'ятника Т.Г. Шевченку навпроти Київського держуніверситету було проведено несанкціонований мітинг, який зібрав біля 150 людей. Говорили про необхідність відродження національних цінностей. У квітні вони організували на Хрещатику несанкціоновану демонстрацію у зв'язку з другою річницею аварії на ЧАЕС, участь у якій взяли 500 осіб, двадцять з яких було заарештовано¹³.

Якщо врахувати, що громадські рухи виникають, коли незадоволеність соціальним устроєм сягає певного рівня, друга половина восьмидесятих років в Україні стала часом бурхливої

суспільної активізації, оскільки комплекс проблем в країні наростав. Громадські рухи — різні за віковими та соціальними характеристиками — народжувались практично в усіх регіонах країни, однак найбільше це було характерно для західних областей. Так, 16 жовтня 1987 р. у Львові було створено культурологічний клуб «Товариство Лева», завданням якого визначалось розвивати українську культуру, висвітлювати її маловідомі сторінки. Тут же 7 липня 1988 р. оголошено про створення демократичного фронту сприяння перебудові, ядром якого стали всі неформальні об'єднання Львова. У травні 1989 р. у Львові відбулась установча конференція студентського братства, яке пізніше стало колективним членом НРУ. Студентські братства діяли в Івано-Франківську, Ужгороді, Рівному¹⁴.

Політичного змісту набувала й діяльність екологічних неурядових організацій, створених протягом першого десятиліття після Чорнобиля. Серед перших великих екологічних організацій були українська екологічна асоціація «Зелений Світ» (1987), яка опублікувала свій статут 18 липня 1989 р. Серед інших великих екологічних організацій слід відзначити громадські структури «Екологія та Світ» (1988) та «Мама 86» (1990). Основні їх завдання — залучення широких верств громадськості республіки до активної діяльності по вирішенню екологічних проблем України.

Утворення такої значної кількості різноманітних громадських організацій потребувало об'єднання зусиль і координації їх діяльності в межах всього СРСР. І цей процес відбувався. Так ще 11–12 червня 1988 р. у Львові відбулась нарада представників національно-демократичних рухів народів СРСР на які було прийнято відозву з оборони національних прав. Для обміну досвідом національно-демократичного руху та узгодження спільних дій було створено «Координаційний комітет патріотичних рухів народів СРСР». 24–25 вересня цього ж року у Ризі відбулась чергова нарада представників національно-

демократичних рухів народів СРСР. Україну представляли С. Хмара, В. Чорновіл, О. Шевченко. На цій нараді було прийнято звернення до міжнародних структур з питань атомної енергетики в СРСР та стану церков і прав віруючих¹⁵.

Насиченим подіями у суспільно-політичному житті, структуруванні суспільства був 1989 р. Так, 8 січня опубліковано проект статуту Товариства рідної мови ім. Тараса Шевченка, а 11–12 лютого відбулась установча конференція Українського добровільного товариства української мови ім. Тараса Шевченка, головою якого було обрано Дмитра Павличка. 4 березня у Києві відбулась установча конференція українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» для встановлення імен людей, які безневинно потерпіли в роки репресій, попередниками якого була організація історико-просвітницького Товариства «Меморіал», що виникла 1988 р. в Читі, та офіційно створена у Запоріжжі громадська організація, яка називалася «Ініціативна група «Реабілітація» при редакції обласної молодіжної газети «Комсомолец Запоріжжя», оскільки як «Меморіал» її заборонили реєструвати у всесильному тоді обкомі КПУ¹⁶.

На тлі сплеску політичної активності в суспільстві бачимо прояви й найвної віри в ленінські ідеї. Так, «Українське слово» в Парижі 1 листопада 1987 р. опублікувало відкритий лист В. Чорновола до генсека ЦК КПРС М. Горбачова з критикою продовження політики русифікації, в якому ставилась вимога радикальних змін цієї політики на основі «започаткованої Леніним у 20-х рр. українізації в Україні, та проведення такої ж політики в інших республіках». А Правління Спілки письменників України прийняло 22 вересня 1987 р. постанову «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов ХХVІІ з'їзду КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціоналізму і патріотичного виховання населення». Йшлося про необхідність запобігання витіснення української мови із всіх

сфер суспільного і виробничого життя¹⁷. З цього ж ряду — «Коллективний лист» 144 київських науковців, інженерів, лікарів, письменників, направлений у травні 1988 до ЦК КПРС, XIX партконференції, який відвіз до Москви С. Плачинда. У ньому було висунуто вимоги: — жодного нового атомного блоку, розкриття теми голоду 1933 р., видавати твори Винниченка і Грушевського, засудити великодержавний шовінізм тощо¹⁸.

Намагаючись протидіяти наростанню масового невдоволення ситуацією в країні, влада докладала зусиль щоб упередити, або зменшити резонанс на події, що відбувались. Так, Верховна рада УРСР 18 квітня 1988 прийняла постанову «Про утворення комісії ВР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин» очолювану Л.М. Кравчуком¹⁹. А третього серпня 1988 р. було підписано Указ президії ВР УРСР «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», яким передбачались серйозні санкції — від штрафу до позбавлення волі та виправних робіт на різні строки.

Протиборство державної машини із назриваючими кардинальними змінами у громадському житті переконливо простежується на зрізі подій 1989 р. Так, 16 лютого «Літературна Україна» стала єдиним часописом в УРСР, на сторінках якого було опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову. Протягом лютого-березня у ЗМІ УРСР розгорнулася гостра полеміка навколо ідей, сформульованих у програмі. Переважна більшість виступів у пресі — інспіровані й гостро критичні. Крім того, ЦК КПУ намагався взяти під контроль ідеологів громадських рухів. 24 березня 1989 р. ідеологічний відділ ЦК організував «круглий стіл» — зустріч з представниками всіх творчих спілок і товариств. Дійшли згоди про необхідність об'єднання зусиль художньої інтелігенції на

вирішенні конкретних завдань перебудови у духовній сфері, виробленні комплексної програми розвитку української національної культури²⁰. Ще одним кроком влади у її намаганнях нейтралізувати або упередити зростаючий вплив громадських організацій та їх рух до об'єднання і координації стало засідання комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин 23 червня 1989 р., на якому було розглянуто питання про національну символіку. Наголошувалось на неприпустимості використання під час громадсько-політичних заходів жовто-блакитних прапорів та символів, які «скомпрометовані буржуазним націоналізмом»²¹. А 5 липня того ж року на засіданні ідеологічної комісії ЦК КПУ під головуванням секретаря Ю. Єльченка дуже специфічно, з партійних позицій оцінювалась ситуація. Відзначалось, зокрема, що останнім часом в республіці набув широкого розвитку самодіяльний громадський рух. «Неформальні» самодіяльні об'єднання «намагаються використати процес демократизації в деструктивних цілях, перевести природні національні почуття людей в русло націоналізму та шовінізму, викликати політичну і соціальну напруженість, протиставити себе партійним і радянським органам». Наголошувалось, що у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Івано-Франківську, Ялті налічується більше десятка угруповань «з явно вираженою екстремісткою спрямованістю»²².

Намаганням ЦК КПУ вплинути на ситуацію, що виходила з-під контролю, стала нарада про суспільно-політичну ситуацію, що відбулась 7 серпня 1989 р. Перший секретар ЦК В. Щербицький засудив страйки шахтарів, що прокотились країною, але визнав, що основними їх причинами є запущеність соціальної сфери і нерозв'язаність багатьох побутових питань, погане забезпечення житлом, погана оплата праці, постачання продовольства і товарів першої необхідності, а також погіршення екологічної обстановки²³. Однак, він так нічого й не

сказав про гідність людини й громадянина, які системно при-
нижувались владою. Намаганням вирішити навздогін гострі
проблеми державного життя стало опублікування 6 вересня
1989 р. проекту загальних принципів економічної самостій-
ності УРСР, який було винесено на всенародне обговорення та
опублікування 7 вересня того ж року проекту закону «Про мови
в УРСР».

На противагу запізнілим зусиллям правлячої партії із ви-
правлення ситуації в країні Установчий з'їзд Народного руху
України за перебудову, що відбувся 8–10 вересня 1989 р.,
проголосив своїм завданням вирішення тих проблем, які нако-
пичились за роки радянської влади: боротьба за умови життя,
гідні людини, відродження і всебічний розвиток української
нації тощо.

Тобто, суспільно-політичні та соціально-економічні перед-
умови виникнення НРУ полягали в соціальному конфлікті
інтересів народу і влади, незадоволеності соціальним устроєм
життя. Однак і сьогоднішня суспільно-політична та соціально-
економічна ситуація в країні — накопичення негативів і проб-
лем — свідчить про передумови такого структурування суспі-
льства, яке примусить владу зайнятися нагальними суспіль-
ними проблемами сьогодення.

¹ Радянська Україна. — 1983. — 5 січня.

² Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1976–1985. —
К., 2006. — с. 320, 342.

³ Новий шлях. — Торонто — 1984. 0 Ч.41. — 13 жовтня;
http://www.peoples.ru/state/politics/yuriy_badze/10.08.2009.

⁴ *Дмитро Горбачук, Олександр Зубарев*. Русифікаторська мовна полі-
тика в Україні у 70–80-х роках ХХ століття. — В кн.: Донецький вісник
наукового товариства ім. Шевченка. — Мова. — т. 16. — Донецьк,

Український культурологічний центр. — Східний видавничий дім. — 2007. — С. 175–189.

⁵ Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1976–1985. — К., 2006. — с. 357.

⁶ Українське слово. — Париж. — 1983. — 13 листопада.

⁷ Радянська Україна. — 1986. — 4, 9 жовтня.

⁸ <http://www.peoples.ru/state/minister/israel/scharanski/russian.html>
Сайт відвідано 10.08.2009.

⁹ <http://gazeta.ua/index.php?id=184460> Сайт відвідано 12.07.2009.

¹⁰ Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1976–1985. — К., 2006. — с. 416.

¹¹ http://www.peoples.ru/art/literature/poetry/national/vasiliy_stus/
Сайт відвідано 12.07.2009.

¹² *Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слісаренко А.Г.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — К., 2000. — С. 40–41.

¹³ Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1986–1990. — К., 2006. — с. 120, 128–129, 137.

¹⁴ Там само. — С. 104, 149, 220.

¹⁵ Українське слово. — 1988. — 4 вересня, 23 жовтня.

¹⁶ Культура і життя. — 1989. — 8 січня, 19 лютого; Радянська Україна. — 1989. — 7 березня; <http://www.pravda.com.ua/news/2009/9/17/101715.htm>
Сайт відвідано 17.09.2009.

¹⁷ Літературна Україна. — 1987. — 7 жовтня.

¹⁸ Україна. — 1989. — № 26.

¹⁹ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=5740-11%20>
Сайт відвідано 25.08.2009.

²⁰ Літературна Україна. — 1989. — 6 квітня.

²¹ Радянська Україна. — 1989. — 24 червня.

²² Там само. — 5 липня.

²³ Там само. — 10 серпня.

Василь Деревінський
(Київський національний університет
будівництва та архітектури)

Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію

Розкрито причини трансформації Народного руху України з громадсько-політичної організації у політичну партію. Цей процес подано на основі порівняння з розвитком подібних організацій інших країн.

Transformation of the NRU from public organization into political party

Reasons of transformation of the Narodnyi Rukh Ukrainy from public organization into political party are exposed. This process is shown through comparison to development of similar organizations in other countries.

Ключові слова: Народні фронти, політична партія, з'їзди, збори, НРУ.

Суспільно-політичні події другої половини 1980-х рр. обумовили формування політичної активності громадськості у соціалістичних країнах Центральної Європи та республіках СРСР. У національних спільнотах стали побутувати ідеї оновлення суспільних відносин, реформування політичного та економічного укладу, відродження власної державності та інші, що привело до створення різноманітних громадських об'єднань. Відтак з метою протистояння тоталітарним режимам розпочалися інтеграційні процеси зі створення широких громадсько-політичних організацій, які згуртували у собі осіб з різними ідеологічними переконаннями. Так, у Азербайджані, Білорусі,

Естонії, Латвії, Молдові вони отримали назву Народний фронт, у Литві — «Саюдіс», у Польщі — «Солідарність», у Чехословаччині — «Громадський форум» тощо. В Україні подібна організація була названа Народний рух України за перебудову, невдовзі просто Народний рух України.

З інтенсифікацією боротьби цих масштабних об'єднань громадян з владою радикалізувалися їхні вимоги та програмні засади. В колишніх республіках СРСР такі організації швидко перейшли з позицій оновлення Союзу до відновлення власних незалежних держав. Завдяки своїй масовості вони пресингували владу, сприяли відродженню національної самосвідомості народу та пришвидшували розвиток громадської думки. Тобто на цьому першому етапі їхньої діяльності вони здійснювали організаційне самоствердження та виборювали владу у своїх країнах.

Черговий етап розвитку організацій народнофронтівського візрця, який був характерним для значної кількості таких структур наступив у результаті здобуття ними влади у своїх країнах в ході перемоги на парламентських виборах. Зокрема, переконливу перемогу на виборах влітку 1989 р. здобула польська «Солідарність», завдяки чому один з її лідерів — Т. Мазовецький став прем'єр-міністром і сформував новий уряд. Подібного результату добилися народнофронтівські організації Латвії, Естонії, Литви, Молдови та Вірменії. Так, на виборах до Верховної Ради Литви у 1990 р. кандидати «Саюдісу» отримали 101 мандат з 141, Народний фронт Латвії — 138 з 201, Естонії — 45 з 108¹.

З приходом до влади висуванців з опозиційних народнофронтівських структур було усунуено старий партійно-номенклатурний апарат від управління державою, а в колишніх республіках СРСР ще проголошено створення нових суб'єктів на політичній карті світу. Одночасно було запроваджено реформування різних сфер життя суспільства, особливо ретельна увага приділялася реалізації реформ в економіці.

Переформатування влади свідчило про зникнення потреби в існуванні масових громадсько-політичних організацій, якими були народофронтівські організації, адже вони виконали свою роль мобілізатора народних потуг у боротьбі з тоталітарними режимами. Для більшості з них настав завершальний етап існування — коли у них стали яскраво проявлятися природні відцентрові тенденції, обумовлені аморфним характером побудови за наявності великої кількості членів з діаметрально-протилежними поглядами. Про це згодом висловлювались як лідер НРУ І. Драч, так і «Саюдіса» В. Ландсбергіс². Розбіжності між політичними групами призвели до роздроблення фронтів, відходу частини активістів від політичної діяльності, виникнення нових політичних і громадських організацій, що супроводжувалося конфліктами між колишніми соратниками. Публічна політична боротьба між керівником «Солідарності» Л. Валенсою і прем'єр-міністром Польщі Т. Мазовецьким призвела до розвалу польської «Солідарності»³. У результаті «Солідарність» розпалась на кілька політичних партій: Демократичний союз на чолі з Т. Мазовецьким; Ліберально-демократичний конгрес, керований Я. Белецким; Центральний союз, керований братами Качинськими; Союз праці під керівництвом Р. Бугая і Християнсько-національне об'єднання на чолі з В. Хшановським. Розпався чеський «Громадський форум» як і його словацький аналог «Громадськість проти насильства». З «Громадського форуму» вийшли «Громадська демократична партія», «Громадський Рух» та «Громадсько-демократичний альянс». Не обминули процес розколу Народні фронти Естонії і Латвії та литовський «Саюдіс». До 1993 р. вони намагалися не залишати великої політики, хоча зменшилась кількість їхніх членів. Об'єктивні реалії пов'язані з погіршенням соціально-економічного становища країн призвели до стрімкої втрати їхньої популярності серед населення і вони на чергових виборах поступаються позиціями лівим силам. Народний фронт Латвії взагалі зазнав

непоправної поразки, не зумівши подолати 4% електоральний бар'єр, отримавши лише 2,62% голосів виборців. З огляду на це Народний фронт Латвії був реорганізований в Християнську народну партію. «Саюдіс» перетворюється в одну з багатьох громадських організацій, а його лідер — В. Ландсбергіс засновує консервативну політичну партію Союз Вітчизни, яка отримує більшість на парламентських виборах 1996 р.⁴. Народний фронт Естонії припинив існування 13 листопада 1993 р., а на його основі була створена Народна (пізніше Центристська) партія Естонії, яка невдовзі прийшла до влади.

Українська народнофронтівська організація — НРУ — також зазнала значних трансформаційних змін. У своєму становленні і розвитку пройшла шлях від широкої, погано структурованої громадсько-політичної організації до політичної партії. З огляду на низький рівень національної свідомості значної частини населення України, за винятком західного регіону, НРУ не вдалося здобути перемогу на парламентських виборах 1990 р. Лише в трьох областях Західної України демократичний блок отримав більшість в обласних радах, зумівши подолати протидію партноменклатури. Не вдалося НРУ провести до влади свого кандидата — В. Чорновола, на президентських виборах 1991 р., набравши лише понад 23 відсотка голосів виборців. Себто, НРУ, на відміну від значної кількості інших народнофронтівських організацій не зумів провести зміну правлячих еліт та розпочати потрібні реформи. Хоча досяг успішної реалізації права українського народу на самовизначення. У нових політичних умовах перед керівництвом і членами НРУ постало питання, яку позицію має зайняти надалі Рух. Існувало два варіанти виходу з цієї ситуації. Згідно першого, який підтримувало керівництво НРУ, він мав залишатися широкою громадсько-політичною організацією, своєюрідною коаліцією національно-демократичних партій і громадських організацій. Прихильниками другого варіанту

виступали безпартійні члени крайових організацій Руху, котрі хотіли перетворити НРУ у політичну партію із збереженням інтеграційного чинника Руху.

Ідея партизації НРУ не була новою, вперше її оприлюднили керівники Руху у березні 1990 р. після виходу з КПРС та здобуття депутатських мандатів Верховної Ради УРСР в ході змагання з членами УГС за вплив над структурами Руху. Плани лідерів НРУ тоді не знайшли підтримки у низових структурах і були розкритиковані на IV сесії Великої Ради НРУ. Одним з активних противників перетворення на той момент Рух у політичну партію виступав В. Чорновіл, вважаючи, що НРУ як широка громадсько-політична організація, яка об'єднувала представників різних політичних течій не вичерпав своїх можливостей, тож його партизація обмежить організаційний потенціал і не дозволить виконати поставлених завдань⁵. Супротив членів Руху проти партизації змусив керівництво НРУ відмовитися від цієї ідеї, тим паче, що голова УГС Л. Лук'яненко на IV сесії Великої Ради НРУ у Хусті заявив, що УГС незабаром перетвориться на політичну партію.

З відновленням незалежності України виявилася реалізованою основна мета Руху, відтак значення НРУ як об'єднуючої сили почало нівелюватися, оскільки потреба в існуванні масової громадсько-політичної організації відпала. Хоча деякий час після серпня 1991 р. НРУ ще зберігав позиції інтегратора, проте подальша структуризація українського суспільства призводить до поступового відпливу частини членів Руху до інших політичних організацій, які відрізнялися більшою концептуально-ідеологічною визначеністю⁶.

На переконання В. Чорновола, на той момент Руху потрібно було надати нових організаційних форм, оскільки він стикнувся з дезінтеграційними процесами, які переживали подібні утворення в інших країнах пострадянського табору. Проте на відміну від більшості з них Рух не зміг прийти до влади і провести

реформи, тобто його місія виявилася не завершеною. Через це Чорновіл висунув ідею перетворити НРУ у політичну партію, яка буде боротися за здобуття влади та виступатиме силою, що тиснутиме на владу, сформовану з старої партноменклатури, яка не так давно поборювала ідею незалежності України, щоб ця стара нова влада не збочувала зі шляху розбудови української державності.

На III з'їзді НРУ, що відбувся 28 лютого — 1 березня 1992 р. було остаточно вирішено питання про особливості політичного розвитку Руху. Пропозиція голови НРУ, його першого заступника М. Гориня та більшості інших лідерів Руху, котрі були членами Демократичної партії України та Української республіканської партії, про збереження НРУ як громадсько-політичної організації не була схвалена з'їздом. Відкинули делегати великих зборів ідею керівництва Руху підтримати президента Кравчука і стати так би мовити партією влади. Не змінив політичного клімату з'їзду і виступ Кравчука, який закликав присутніх його підтримати. Багато хто розумів, що заборонивши компартію, яка вивела Кравчука до вершин влади, він zostався без організаційної підтримки і тепер шукав її в НРУ⁷. Однак він не спішив допускати Рух до влади, залишаючи посади за колишньою партноменклатурою, лише прагнув ліквідувати можливість створення опозиції під проводом, хоч і уособленого, але досить потужного Руху. Тож, Кравчук сформував оригінальну тезу: «підтримка всенародно обраного Президента України — це підтримка розбудови незалежної держави, відповідно «опозиція до Президента — це руйнування незалежної держави»⁸.

Посилювало серед членів НРУ прагнення департизації НРУ діяльність окремих політичних організацій, що входили в його склад. Унаслідок переслідування власних партійних інтересів ними нехтувалися рішення НРУ як цілісності, партії намагалися підім'яти Рух під себе, конкурували з ним і між собою.

У НРУ простежувався розподіл на три частини: УРП, ДемПУ та членів Руху, які не входили ні до яких партій. Що характерно, позапартійні склали абсолютну більшість у крайових організаціях і були у меншості у Центральному проводі⁹.

Відсутність організаційної цілісності НРУ особливо проявився під час президентської кампанії 1991 р. Партійні члени НРУ відмовилися виконувати рішення представницьких органів Руху заявивши, що лише рішення їхніх партій є для них обов'язковим. Тож, ДемПУ та УРП не тільки виставили своїх кандидатів на посаду президента, але й розгорнули боротьбу проти кандидата Руху, в якій брали участь і частина членів Центрального проводу НРУ. Складалось на те, що партійні діячі прагнули використовувати людський, матеріальний та фінансовий потенціал Руху в своїх інтересах.

Обговоривши представлені концепції розвитку Руху делегати III з'їзду підтримали варіант В. Чорновола, згідно якого НРУ мав перетворитися у політичну партію. Вплинуло на цей вибір розгляд Верховною Радою України закону про політичні організації, згідно якого НРУ як громадсько-політична організація не міг брати участі у парламентських виборах. На переконання заступника голови НРУ О. Лавриновича: «Набуття Рухом юридичного статусу політичної партії залежало не від суб'єктивної волі його керівництва чи навіть членів організації, а від часу набуття Закону, що визначав принципи класифікації і творення об'єднань громадян — політичних партій, складових політичної системи держави й громадських організацій, складових громадського суспільства держави»¹⁰.

Значний вплив на постання Руху як партії справив В. Чорновіл, який на початках створення НРУ брав активну участь у його становленні. У ході президентських виборів 1991 р. він налагодив зв'язки з членами крайових організацій, осмислив перспективи розвитку НРУ у відновленій Українській державі. З обранням Президентом України вихідця з партноменклатури

вирішив перетворити Рух в опозиційну політичну партію, яка буде контролювати дії влади. Тож завдяки своїй наполегливості, підтриманій більшістю членів НРУ, йому вдалося зберегти Рух як організаційну цілісність та перетворити у солідну національно-демократичну партію, що впливала на політичне життя України, була однією з впливових фракцій Верховної Ради. Діячі, які не погодилися з перетворенням Руху у партію пішли на тісну співпрацю з президентом Л. Кравчуком та створили Конгрес національно-демократичних сил, згодом Всенародний рух України, відтак невдовзі втратили підтримку громадян, а створені ними пропрезидентські структури перестали існувати.

Подібно до НРУ у політичну партію у 1993 р. перетворився Білоруський народний фронт, який як НРУ не зміг взяти владу у своїй країні. У 1995 р. приклад НРУ і Білоруського народного фронту наслідував Народний фронт Азербайджану, що після короткого періоду перебування при владі зазнав політичних репресій з боку команди нового президента Г. Алієва.

Трансформація НРУ у політичну партію завадила остаточній його дезінтеграції і зникненню серед інших громадсько-політичних організацій, забезпечила існування серйозної опозиційної структури в тодішній системі політичних координат, що стримувала владу від надто різких ухилів з траєкторії розвитку українського державотворення.

¹ *Бразаускас А.* «Развод по-литовски» и после // *Международная жизнь.* — 1994. — № 4.

² *Діденко Ю.* Народний рух України об'єднав українців у боротьбі за незалежність // *Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наук. конф.; 14–15 вересня 2001 р., м. Одеса.* — Одеса.: 2001. — С. 68; *Rzeczpospolita.* — 1992. — 28 październik; *Баранов Н.А.* На пути перемен // <http://nicbar.narod.ru/statia6.htm>.

³ *Телегуз А.* Політична криза і розпад профспілкового руху «Солідарність» у Польщі в 1989–1990 роках // Українознавство. — 2009. — № 1. — С. 281.

⁴ Невское время. — 1993. — 16 декабря; Власть. — 1996. — 19 листопада.

⁵ Два дні у Хусті // Поклик. — 1990. — № 4.

⁶ *Яцюк М.М., Лисенко В.А., Соколовський В.П.* Інтеграційні можливості НРУ: історія і сучасність // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали четвертої Всеукр. наук. конф., 14–15 вересня 2000 р. м. Одеса. — Одеса, 2000. — С. 133.

⁷ *Кулик В.В.* Чорнівiл і спроба реанімації Руху // Сучасність. — 1992. — № 6. — С. 98.

⁸ *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії // Політичні студії. — К.: Фонд «Українська перспектива», 1995. — Вип. 2. — С. 72.

⁹ *Чорнівiл В.* Народний рух України (коротка соціально-політична та історична довідка) // Народний рух України: місце в історії та політиці: Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф., 14–16 вересня 1994 р. м. Одеса. — Одеса, 2000. — С. 10.

¹⁰ *Лавринович О.В.* До питання про перетворення НРУ у партію // Народний рух України: місце в історії та політиці: Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф., 14–16 вересня 1994 р. м. Одеса. — Одеса, 2000. — С. 21.

Олександр Коляструк
(Інститут історії України НАН України)

**Діяльність фракції НРУ у Верховній Раді України:
завдання, здобутки, втрати**

Стаття присвячена роботі парламентської фракції Народного Руху України у Верховній Раді другого та третього скликання. У роботі досліджується повний шлях створення і діяльності парламентського представництва Руху. Проаналізовано яким чином складались стосунки з іншими політичними силами, представленими в українському парламенті; досліджуються взаємовідносини між Президентом України і фракцією НРУ.

***The activity of NRU faction in Supreme Council of Ukraine:
tasks, achievements and losses***

The article is devoted to the activity of NRU faction during the second and third convocation of Supreme Council of Ukraine. Relations between NRU faction and other political forces, which were represented in Ukrainian parliament, are analyzed in this paper.

Народний Рух України зародився як загальне громадсько-політичне об'єднання у кінці 80-х років. Спектр сил представлених у ньому був доволі широким: від представників націонал-комуністів до прихильників державної незалежності. Після того як незалежність України стала реальним фактом, перед Рухом постало питання про місце цієї організації у новій державі. Відстоюючи ідеї демократичного формування влади, об'єднання рухалось у напрямку створення загальнонаціональної партії націонал-демократичного спрямування.

Процес перетворення Народного Руху України з масової громадсько-політичної сили на політичну партію організаційно завершився у 1992–1993 рр. Напередодні дострокових парламентських виборів 1994 р. Народний рух України підтримав змішану виборчу систему. Очевидно, що це пояснюється прагненням стати загальнонаціональною партією, суттєво розширити свою електоральну базу. За даними соціологічних опитувань у грудні 1993 р. за НРУ проголосували б 15% опитуваних. Вважаємо цей показник доволі суттєвим, враховуючи рівень розвитку партійної системи в Україні та знайомство більшості населення з тогочасними політичними партіями. Тим не менш, Верховна Рада відхилила закон про змішану виборчу систему, віддавши перевагу старій мажоритарній системі, що була більш прийнятною для місцевої номенклатури.

Кількість кандидатів від НРУ становила 4,1%¹, від загального числа претендентів на депутатство (близько 6 тис осіб). Тобто Рух очікував провести до Верховної Ради таку кількість своїх кандидатів, як б дозволила утворити парламентську більшість. Проте ці наміри наштовхнулись на ряд перешкод.

По-перше, електоральною базою НРУ залишилась україномовна Західна Україна та міські центри у центральній Україні. По-друге, Рух не зміг здобути перемогу в україномовних сільських округах центральної України, де виборці віддали перевагу Селянській та Соціалістичній партіям чи «незалежним» кандидатам від місцевої верхівки. На Заході націонал-демократи втратили декілька місць, поступившись радикальним правим². Таким чином Рух не тільки не зміг здобути статусу загальнонаціональної підтримки, але й втратив частину голосів у тих регіонах де у попередні роки здобував перевагу. Загалом до Верховної Ради другого скликання потрапило від Народного Руху України 22 особи.

Незважаючи на такий скромний результат, серед представників правих сил тільки Народний Рух за кількістю здобутих

депутатських місць, мав право на створення фракції на партійній основі. Союзниками фракції Народного Руху у парламенті були депутатські групи «Реформи» і «Державність». До них входили представники національно-демократичного крила вищого законодавчого органу та молоді реформатори. При розподілі комісій Верховної Ради фракція Народного Руху отримала лише одну комісію — з питань культури і духовності. У Верховній Раді фракція відстоювала: продовження розбудови української держави, проведення економічних реформ, зовнішньополітичний курс скерований на інтеграцію України в Європейські та євроатлантичні структури.

Розглянемо за яких обставин розпочиналась парламентська робота для фракції НРУ. На загал для правих ситуація, в якій вони опинились, була складною. По-перше, їх головні опоненти, комуністи та соціалісти, отримали суттєву перевагу у боротьбі за керівництво Верховною Радою і розподілом парламентських комітетів; по-друге, здавалось би, що протиріч між центристськими фракціями та правими не повинно виникати (підтримка курсу реформ, опозиція до спроб реставрації радянського ладу), але для Руху співпраця з представниками деяких політичних сил була ще більш неможливою, ніж співробітництво з лівими. Ось як озвучив свою позицію з цього приводу голова Народного Руху В. Чорновіл. На запитання, хто більше загрожує незалежності України — ліві чи МДГ, він відповів: «Звичайно, Міжрегіональний блок. Прихильники pana Кучми виступають за такі речі, які недвозначно загрожують нашій незалежності. ...Зрештою справа не в самому Кучмі, а в тих силах, що ставлять на нього, збираючись керувати своїм висуванцем у разі його обрання на посаду президента України»³.

Рух не виставив свого кандидата на президентських виборах 1994 р. Причиною цього було розуміння неминучої невдачі. В країні, яка переживала, одну з найбільших економічних криз,

рухівці здебільшого віддали свої голоси Л. Кравчуку. Оскільки головну небезпеку для України бачили в його головному опоненті Л. Кучмі. Якщо проаналізувати риторичні заяви В. Чорновола у засобах масової інформації, то можна дійти висновку, що Л. Кучма позиціонувався як головний ворог української державності, навіть більший ніж комуністи. Артикулювались заяви про «руку Москви», проімперські амбіції, все це пов'язувалось з приходом до влади Л. Кучми. Тому цитата «Рух буде приречений підтримувати нинішнього президента України як менше лихо», якнайвдаліше відображала позицію фракції відносно стосунків з Президентом. Таким чином, перспектива співпраці з центристськими фракціями, які орієнтувались на Л. Кучму, для НРУ виявлялась примарною.

Проте така ситуація зберігалась не досить тривалий час. Поступово починаючи з осені 1994 р. тон заяв відносно Л. Кучми змінювався. Варто відзначити, що іншою стала і риторика Президента. Зміна внутрішньополітичного курсу Л. Кучмою після перемоги на президентських виборах перетворила його з головного опонента Руху на «палкого прихильника». Програвши по суті вибори, не отримавши загальнонаціональної підтримки, у Верховній Раді НРУ не міг протистояти наступу лівого блоку. Перемога лівих у боротьбі за контроль над вищим законодавчим органом підштовхнула рухівців до союзу з центристськими і пропрезидентськими силами. Ситуації надавало гостроти також конституційне питання. Нова Конституція не була ухвалена, але комісія яка допрацьовувала її основний варіант, була утворена. В умовах невизначеності повноважень гілок влади, невідомо було якою стане Україна — президентською республікою чи парламентською? Підтримка парламенту в умовах нерозвинутої партійної системи, на думку НРУ, призвела б до підсилення лівих, які ним керували. Тому, на нашу думку між, Л. Кучмою і НРУ виник союз, в якому кожна з сторін намагалась використати одна одну

з найбільшою можливістю. Спільний ворог — комуністи і соціалісти, спільна ідея сильної президентської влади.

Підтримка Л. Кучми також розглядалась як можливість помститись комуністам і соціалістам, й заблокувати їх можливості у подальшому нарощуванні впливів на владу в країні. Але ж і відкрита підтримка Президента піднімала велику кількість питань: чому Рух відстоюючи позицію Президента України відсторонюється від ярлику пропрезидентської партії? Наскільки довго триватиме ця співпраця, і скільки користі принесе вона кожній зі сторін?

Пропрезидентський вектор породив внутрішньо фракційну дискусію. Частина депутатів виступили за жорстку опозицію до влади. Лідер Руху В. Чорновіл же віддавав перевагу м'якшим зворотам, пропонуючи іменувати її «некласичною», «нетиповою», «вибірковою» до окремих дій й окремих чиновників. Пікантності опозиційного статусу додавало отримання Рухом декількох міністерських портфелів та губернаторських посад. Однак на з'їзді партії було затверджено дипломатичне формулювання — «опозиція до дій, що суперечать національним інтересам»⁴.

Один із тодішніх очільників Руху О. Лавринович пізніше вказав на проблему «визначення меж співпраці з владними структурами» та на необхідність «усвідомлення моменту, коли ця співпраця переходить у відверту колаборацію»⁵.

Розглянемо основні моменти співпраці між фракцією та Президентом. По-перше, це підтримка НРУ при прийнятті закону «Про державну владу та місцеве самоврядування». Цей закон мав конституційне значення і для його ухвалення необхідно було 300 голосів народних обранців. Між лівим блоком та правими і центристами розгорнулась справжня баталія під час голосування за нього. В результаті, не зважаючи на цілковиту підтримку НРУ, ухвалення закону переросло у підписання Конституційного договору, який представники фракції також

підписали, надавши Україні можливість один рік бути президентською республікою.

В свою чергу рухівці отримали з боку Президента підтримку при розгляді найболючіших питань — питань ідеології. Ліві відчайдушно намагались прийняти рішення про вступ України до Міжпарламентської асамблеї країн СНД. Праві вбачали у цих діях спробу реставрації СРСР (частина лівих саме цього і прагнула), тому всіма своїми силами намагались перешкодити цьому. Іншим питанням, при якому Рух потребував підтримки центристів, була спроба комуністів визнати неправомірною заборону КПУ у 1991 р. НРУ вдалося довести, що постанова, яка визнавала заборону неправомірною, була прийнята з порушенням.

Таким чином ми бачимо, що співпраця йшла не лише у суто прагматичному ключі визначення владних повноважень, а й у сфері ідеологічної боротьби. Однак справа навіть не у небажанні Руху долучитися до влади. 2 червня 1995 р. відбулась зустріч Президента з лідерами 8 фракцій, які підтримували ідею Конституційної угоди. Рух подав свої кандидатури на посади міністра фінансів, сільського господарства, культури, освіти, оборони, ще кількох міністерств і комітетів. Усі пропозиції були відхилені. Єдиний виняток: залишено міністром охорони навколишнього середовища Ю. Костенка, призначеного на цю посаду ще Президентом Л. Кравчуком⁶. Отже реальних важелів впливу на політичний та економічний розвиток країни Рух не мав. А співпраця у питаннях державної ідеології та підтримка центристських сил, яка була дуже необхідна фракції, поставила Рух в один ряд з прихильниками Президента. Варто відзначити практику проведення зустрічей між Л. Кучмою та представниками фракції, саме завдяки яким склалась ситуація, коли частина депутатів повністю підтримувала Президента, інша — навпаки. Вміло використовуючи інтереси керівництва і рядових депутатів фракції Л. Кучма

отримав здебільше вірного спільника ніж «конструктивного опозиціонера».

При прийнятті проекту Конституції України представники від фракції НРУ зайняли пропрезидентську позицію, незважаючи на те, що серед рядових членів фракції підтримка Л. Кучми трактувалась далеко не однозначно. І не всі рухівці бачили в ній шлях для розвитку партії.

Однак не завжди Рух відстоював позицію підтримки Президента. Одним з прикладів цього є позиція фракції відносно пропозиції продовжити повноваження вищого законодавчого органу у 1997 р. Представники трьох найбільших фракцій у парламенті (КПУ, НРУ, СПУ) відкрито висловились проти пролонгації повноважень Верховної Ради. Частина депутатів навпаки відкрито заявила, що в разі підтримки ідеї пролонгації, вони проголосують за новий виборчий закон. Втім, шансів на те, що парламент підтримає ідею Президента, було дуже мало. Більшість депутатів просто побоялася скомпрометувати себе в очах виборців, підтримавши ідею пролонгації.

Не менш важливою є участь НРУ у підготовці, розробці та прийнятті нового виборчого закону. Особливістю роботи над новим законопроектом було те, що головними спільниками рухівців виявились комуністи. Двом найпотужнішим партіям правого та лівого спектру вигідно було запровадження змішаної виборчої системи. О. Лавринович від НРУ та В. Мішура від КПУ продемонстрували, що, незважаючи на відмінність політичних поглядів, політичні сили, представлені у вищому законодавчому органі можуть працювати ефективно, навіть якщо це не збігається з планами Президента.

На парламентських виборах 1998 р. завданням НРУ було визначено заснування в новому парламенті найсильнішої фракції з огляду на те, що електорат партії становив, за припущеннями рухівців, 23–25% виборців по всій Україні. Тоді нова Верховна Рада, на думку керівників партії, позбулась би лівого

ухилу, головної небезпеки для вищого законодавчого органу на думку Руху.

Серед партій правого крила НРУ виглядав найбільш потужним претендентом на перемогу. Партія мала велику мережу регіональних осередків, її лідери та ідеологія були добре відомі широкому загалу. На цих виборах до партійних списків НРУ потрапили представники бізнесу. Проте, говорити, що Рух перетворився на клієнталістську партію не можна. Власники великих підприємств, бізнесмени, банкіри були представлені фактично в усіх виборчих списках, навіть у комуністів, які говорили про свою ненависть до капіталу. Це говорить про те, що навіть такі партії, які мали добре розвинуту структуру і були добре відомими в країні, потребували уваги і допомоги приватного капіталу, який, в свою чергу, надаючи фінансову допомогу, не зобов'язувався поділяти політичну програму партії.

Конкурентами НРУ виступив блок «Національний фронт», до якого увійшли радикально праві партії на чолі з Конгресом українських націоналістів. Проте опозицію вони могли створити лише в Західній Україні, де «Національний фронт» зібрав більшість своїх голосів, в інших регіонах держави не був популярним.

Союзники НРУ у Верховній Раді другого скликання, об'єднані у депутатську групу «Реформи», створили на виборах блок «Вперед, Україно!» за участю «Партії Реформи і Порядок». Програма об'єднання була орієнтована на правий електорат і тому вони фактично виступили конкурентами Руху у боротьбі за право потрапити до парламенту.

Розпорощення націонал-демократичних і націоналістичних сил призвело до того, що праві фактично провалили вибори у багатопартійному окрузі. Їх регіональна база була занадто малою для того, щоб створити партію загальнонаціонального масштабу. Водночас небажання реформувати власну ідеологію відвернуло від правих потенційних прихильників.

Народний Рух України посів друге місце у багатопартійному виборчому окрузі. Проте, рухівці здобули у рази менше голосів, ніж комуністи — 9,4% тобто 32 депутати та 14 депутатів пройшли за одномандатними округами. Союзником Народного Руху була депутатська група «Реформи-Центр», куди увійшла частина депутатів партії.

У новобраному парламенті боротьба розгорнулась під час голосування за кандидатуру голови Верховної Ради. Жодна з політичних сил, що пройшли до парламенту, не мала вирішальної переваги. Чотири фракції — НРУ, ПЗУ, СДПУ(о) та НДП — провели переговори між собою і домовилися про пакетне голосування, за яким спікер обирався від центристів, а два його заступники від лівих і правих. Ця позиція повністю збігалась з пропозиціями Л. Кучми, з яким, до речі, керівники згаданих фракцій зустрічались напередодні. Проте процес обрання керівництва вищого законодавчого органу перетворився на довготривалу і виснажливу боротьбу. Серед більш ніж 40 претендентів на цю посаду, найбільшим успіхом для НРУ був Ю. Костенко, який набрав 212 голосів.

У кінцевому випадку Президент прийняв рішення про укладення союзу з лівими і стимулював обрання О. Ткаченка спікером. По-перше, це давало можливість розколоти лівих і не дати їм визначитись з єдиним кандидатом на президентських виборах 1999 р. По-друге, Верховна Рада, яку очолював представник старої радянської номенклатури, переконаний лівий, ставала об'єктом традиційної критики зі сторони Президента як та сила, що гальмує реформи.

На відміну від попереднього скликання НРУ отримав більше представництво серед голів комітетів Верховної Ради: 1) з питань культури і духовності (голова Л. Танюк), 2) з питань фінансів та банківської діяльності (голова В. Альошин), 3) з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин (голова Г. Удовенко).

Подальша робота Верховної Ради України головним чином визначалась майбутніми президентськими виборами. І позиція керівництва фракції відносно кандидатури рухівського претендента стала визначальною. У лютому 1999 р. 30 із 48 членів фракції НРУ висловили недовіру лідеру фракції В. Чорноволу. Причинами цього були занадто тісна співпраця та підтримка Президента та недотримання обіцянок лідером, які він давав колегам по партії⁷. Визначальним моментом у прийнятті цього рішення стала позиція В. Чорновола висунути кандидатуру Г. Удовенка від НРУ на президентських виборах. Цей крок розцінювався як прояв співпраці з Л. Кучмою. Висунення завідомо непрохідного кандидата від НРУ, було на руку президентові. Більш радикальні представники фракції заявляли, що ця кандидатура буквально «нав'язана згори». Як би там не було, але у провідній партії націонал-демократичного спрямування в Україні сталась криза, що призвела до розколу НРУ. Загибель В. Чорновола у березні 1999 р. лише поглибила розкол.

Варто зазначити, що в ідеологічному плані дві нових рухівських фракції не мали принципових розходжень: у зовнішній політиці орієнтувались на Європу, головну роль відводили державному будівництву та підтримували ліберальні економічні реформи. Головна відмінність полягала у відношенні до президента: «удовенківський» Рух був більшим прихильником Л. Кучми, «костенківці» перебували в «конструктивній опозиції». Обидві фракції увійшли до створеної у Верховній Раді пропрезидентської більшості. Причиною цього було сподівання на нового главу уряду В. Ющенка. В очах рухівців саме він відповідав критеріям національно свідомого демократичного прем'єра, а також був потенційним кандидатом у Президенти України. Тому не дивно, що після його відставки обидві Рухівські фракції увійшли до антипрезидентської опозиції.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади — Справа 167. Стенограми прес-конференцій Голови Центральної виборчої комісії. Тексти статей, виступів Голови, заступників Голови, секретаря і членів виборчої комісії у засобах масової інформації з питань застосування Закону України «Про вибори народних депутатів України» та інших питань, що стосуються виборів, огляд преси з цих питань. — 2.03.1994–24.07.1994. — арк. 4.

² *Wolchuk K.* The moulding of Ukraine. The constitutional politics of state reformation. — Budapest, 2001. — P-182.

³ Ранкове засідання 13 травня 1994 // Голос України. — 1994. — 14 травня (№ 89). — С. 2.

⁴ Всеукраїнские ведомости, 31 жовтня 1997 р.

⁵ Зеркало недели, 14 лютого 1998 р.

⁶ Час/Time, 27 березня 1997 р.

⁷ *Хомич Ю.* Укусить дракона / *Ю. Хомич* // Зеркало недели. — 1999. — 20 февраля (№ 7). — С. 1.

Олена Шановська
(Одеський національний
політехнічний університет)

Історія Народного Руху України в інтерпретації його головного опонента

У статті обґрунтовується інформаційна цінність відомостей про історію та діяльність НРУ з початку його створення до 1991 р., що містяться в документах центрального та обласних фондів Комуністичної партії України. На прикладі партійних документів ілюструється висновок про існування так званої «компартійної» історії НРУ, яку майже не опрацьовано науковцями.

History of Narodniy Rukh of Ukraine interpreted by its main opponent

The article deals with information value of data about history and activity of Narodniy Rukh of Ukraine from the beginning of its creation till 1991, which can be found in the documents of central and regional funds of the Communist party of Ukraine. From the content of these documents the so-called “Communist party” version of the history of Narodniy Rukh is deduced. This version has almost not been researched.

В історії національно-визвольного руху в Україні чільне місце належить НРУ, який постав не лише як громадсько-політичне об'єднання, а як нова форма багатокласової боротьби українського народу за національне визволення. Рух виник в умовах перебудови як опозиційна політична сила, спрямована проти монополії Комуністичної партії на владу, і став найвпливовішим її опонентом. В умовах боротьби національно-демок-

ратичних сил за суверенітет республіки, за національне відродження він об'єднав в своїх колах «неформальні» організації громадськості, очолив рух за суверенізацію та незалежність України.

Дослідження українського опозиційного руху кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття, як і дослідження українського національного руху взагалі, має не тільки історичне, але й культурне, національно-державне значення з огляду на те, що він завжди служив важливим чинником збереження самобутності народу, хранителем його багатовікових культурних традицій.

Вже багато сказано і написано про заснування Народного Руху України, його роль у роки суверенізації України. Історіографічний доробок представлений насамперед працями з історії НРУ та ґрунтовними монографіями, де історії та діяльності Руху відведено значне місце¹. З недавнього часу Народний Рух України активно досліджують здобувачі наукових ступенів². Про стійкий інтерес науковців до рухівської проблематики свідчать сім всеукраїнських наукових конференцій «Народний Рух України: місце в історії та політиці», проведених на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету³.

Опубліковано академічні збірники, які містять документи та матеріали з історії НРУ⁴. Передмову дев'ятого тому з історії української суспільно-політичної думки 1989–2001 років розпочато з констатації того факту, що саме 1989 рік став переломним на шляху до здобуття Україною державної незалежності. Йдеться насамперед про виникнення фактично першої незалежної масової організації — Народного Руху України. Том містить матеріали установчого з'їзду НРУ, матеріали про дії посткомуністичної номенклатури в умовах глобальної трансформації суспільства. Інші збірники репрезентують документи, які висвітлюють історію створення та початковий етап діяльності

НРУ, більшість з них — документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).

Інтерес науковців до історії і діяльності Руху значно поживився у зв'язку з проведенням заходів з підготовки та відзначення 20-ї річниці створення НРУ: організації документальних виставок, наукових конференцій, круглих столів, випуску суспільно значущих видань, збірників матеріалів, що стосуються боротьби за незалежність України в 1989–1991 рр. В цьому плані чималий інтерес для дослідників рухівської тематики викликає збірник матеріалів «Провісники свободи, державності і демократії», де представлені документи і матеріали з фондів «Народний Рух України» та «ЦК Компартії України», що зберігаються у ЦДАГОУ⁵.

Оприлюднення документів ЦДАГОУ має важливе значення для неупередженого й незаангажованого представлення історії і діяльності НРУ в той час, коли ця тема отримала широкий резонанс і відображення в різноманітних виданнях — від масово-публіцистичних до суто академічних, при тому, що авторами значної кількості праць є безпосередні свідки подій, кожен з яких представляє їх відповідно власному баченню і претендує на його вірогідність. Також, романтизування і ідеалізація Руху стають характерними тенденціями сьогодення.

Нагальність і необхідність ознайомлення широкого, насамперед наукового, загалу громадськості з досі невідомими архівними документами обумовлює також наступне. Незважаючи на значні напрацювання науковців у дослідженні історичного минулого НРУ, на один його аспект, мені здається, не звернуто належної уваги. Йдеться про так звану «компартіїну» історію Руху. Аналіз архівних матеріалів свідчить про глибоку та всебічну поінформованість партійної номенклатури про те, що відбувалося в колах НРУ з часу появи ідеї створення народного фронту до політичних подій 1991 р. Документи партійних фондів, зокрема, матеріали відділів апарату ЦК Компартії України,

директивні постанови політбюро та секретаріату ЦК КПУ, матеріали до виступів та орієнтування, підготовлені ідеологічним відділом ЦК КПУ, аналітичні довідки про суспільно-політичний стан у республіці, інформаційні документи обкомів партії тощо, призначені для службового користування, на відміну від офіційних доповідей і звітів, які дещо прикрашалися, подавали більш правдиву й об'єктивну інформацію, яка відображала реальний стан справ. Документи представлені оригіналами або копіями. Переважна більшість з них мають гриф «таємно».

Дослідники Руху ще не досить активно використовують документи фондів Компартії, які зберігаються в ЦДАГОУ та в партійних фондах обласних державних архівів, у віддання яких перейшли колишні архіви обласних комітетів партії. Цей факт відзначив на конференції в Одесі в 2000 р. С.Й. Когута⁶. На сьогодні ситуація мало змінилася. Між тим, залучення партійних документів до наукового обігу суттєво підвищує рівень дослідницької роботи і розширює можливості для більш об'єктивного висвітлення історії і діяльності Народного Руху України та рухівських осередків. Для переконливості наведемо кілька документів партійних фондів, які відбивають історію НРУ. Перший з них, — це підготовлений ідеологічним відділом ЦК КПУ в лютому 1989 р. для службового користування, підписаний Л. Кравчуком і Ю. Єльченком «Аналітичний матеріал, що містить критику основних положень проекту програми так званого Народного руху України за перебудову»⁷. Документ складається з трьох частин. У першій подано передісторію створення ініціативної групи з організації НРУ, в другій — характеристику політичної суті його проекту програми, в третій — рекомендації місцевим комітетам КПУ, спрямовані на «пояснення помилковості проекту НРУ» серед населення.

Передісторія НРУ представлена по окремих подіях. Зазначено, що в жовтні 1988 р. на екологічному семінарі, який про-

ходив у Спілці письменників України, у виступі письменника Ф. Бурлачка пролунала ідея створення народного фронту України, яка була підтримана С. Плачиндою. Тоді ніяких рішень прийнято не було. У листопаді на звітно-виборчих партійних зборах Київської письменницької організації знову було запропоновано створити народний фронт, однак пропозицію не підтримали. У тому ж місяці при парткомі СПУ було створено ініціативну групу сприяння перебудові. Наприкінці листопада біля будинку СПУ відбувся нечисленний мітинг, в якому брали участь деякі неформальні організації. Було прийнято рішення рекомендувати СПУ створити народний фронт України. За ініціативою І. Драча розпочалося перетворення ініціативної групи сприяння перебудові в народний фронт. У той же час в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка за ініціативою секретаря партбюро В. Брюховецького також була створена ініціативна група. На партійних зборах Інституту літератури було запропоновано об'єднати обидві групи та розпочати розробку документів. 30 січня 1989 р. проекти документів були схвалені зборами колективу Інституту літератури.

Як зазначено в передісторії, 31 січня 1989 р. відбулися загальні збори Київської письменницької організації, які в цілому схвалили запропоновані документи, незважаючи на те, що вони містили націоналістичні, антикомуністичні положення. Було прийнято рішення їх доопрацювати. На зборах виступив з критичним аналізом документів завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л.М. Кравчук.

Група письменників (І. Драч, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, Б. Олійник та ін.) були запрошені до ЦК КПУ для бесіди. Однак доводи про недоцільність створення НРУ ініціаторів не переконали. Пленум СПУ прийняв рішення створити НРУ й опублікувати документи (у той час, коли членів пленуму СПУ нараховувалося 51 особа, на засіданні були присутні більше 200, із 28, які виступили, тільки 7 осіб були членами пленуму).

За таких умов, — говориться далі в документі, — виникла політична необхідність з метою відкритого викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми Руху в органі СПУ «Літературна Україна». 16 лютого 1989 р. після доопрацювання ініціативною групою проект програми НРУ був опублікований.

Отже, передісторію Руху представлено досить докладно. Якщо зіставити подану інформацію з даними інших джерел, можна дізнатися, наприклад, що 1 листопада 1988 р. на зборах Київських письменників пропозицію створити на суворо добровільних засадах ініціативну групу на підтримку перебудови вніс В. Терен, а створена перша така ініціативна група була 23 листопада 1988 р. на засіданні письменників в клубі літераторів⁸.

Таким чином, не можна сьогодні говорити про «відсутність письмових доказів того, хто перший висловився за створення НРУ»⁹, ситуація змінилася на краще. Факт того, що джерельна база НРУ постійно поповнюється, перебуває в стані перманентного впорядкування, в наявності архівні документи, раніше не доступні для дослідників рухівської тематики, тепер, за бажанням, можуть бути у їхньому арсеналі.

Серед документів партійних фондів є такі, що відбивають чисельну кількість членів НРУ, їхній соціальний та національний склад. Так, КПУ збрала дані про Рух напередодні його установчого з'їзду (8–10 вересня 1989 р., м. Київ). Згідно цим даним, НРУ за перебудову нараховував 500 осередків, з них більше 70% — у Західній Україні. Загальна чисельність — 77 тис. осіб. За соціальним станом — 22,3% були інженерно-технічними працівниками промисловості; 14,9% — представниками творчої інтелігенції; 13,4% — викладачами; 12% — науковими працівниками; 3,6% — керівниками середньої ланки; по 9% було робітників і службовців. 60% членів Руху проживали у західних областях України, 25% — у центральних,

12% — у південних, 6% — у східних. Українці переважали в національному складі, але в Житомирській, Одеській, Харківській областях і Криму був високий відсоток росіян¹⁰. Далі вказано, що соціальна база Руху налічувала 12 мільйонів осіб¹¹, а з цим вже не можна було не рахуватися. Джерела свідчать також про широку географію опозиційного руху.

У секретній інформації ЦК КПУ від 3 червня 1989 р., підписаній Л. Кравчуком, зазначено, що відповідно даним на 31 травня 1989р. у семи областях республіки та в м. Києві діють різні структури НРУ (осередки, ініціативні групи, координаційні ради), які нараховують від 20 до 70 осіб; здійснювалися спроби створити подібні структури і в інших областях.

Повідомляється, що 7 травня у Львові була проведена установча конференція НРУ, в якій брали участь 188 осіб, серед них — представники Івано-Франківської і Дніпропетровської областей, а також Української Гельсінської спілки та Комітету захисту української католицької церкви. Був заснований вищий орган НРУ, було створено 5 секцій, прийнято рішення про видання друкованого органу, обрано 5 делегатів на республіканську конференцію. Подібні спроби утворити структури НРУ відзначалися в Києві, зокрема, у Київському університеті¹².

Серед матеріалів ЦДАГОУ також є інформація про установчу конференцію Народного руху України за перебудову м. Києва та Київської області¹³; про організований Рухом мітинг у Києві «Від демократичних виборів — до демократичної держави», який відбувся 3 грудня 1989 р. і зібрав більше трьох тис. осіб, на мітингу було оголошено про створення демократичного блоку України (близько 30 організацій), був прийнятий виборчий маніфест НРУ; є інформація про несанкціоновані передвиборчі мітинги у Львові, Вінниці, Рівному, Житомирі¹⁴.

Окремі справи містять відомості про діяльність НРУ і мають відповідну назву: Записки, довідки, інформації... про ставлення до створення і діяльності НРУ, створення перепон у діяльності

НРУ, заборону мітингів, реагування на установчий з'їзд НРУ (спр. №№ 2556, 2557), про з'їзди Руху (спр. №№ 2768, 2769), про політичні акції НРУ, про ставлення комуністів до «Демократичної платформи у КПРС» (спр. № 2861), стенограма мітингу, організованого крайовою організацією НРУ від 13 січня 1991 р. (спр. № 2905) тощо.

Значна кількість документів партійних фондів розкриває умови становлення НРУ та рухівських осередків, а також конкретні заходи протидії діяльності Руху компартійними органами в 1989–1991 рр. Як свідчать джерела, у складних умовах формувалися рухівські організації на Одещині, Кіровоградщині, Сумщині, Харківщині, де був більш жорсткий спротив парт-апарату. Історія цих рухівських осередків, за виключенням Одеського, як і багатьох інших, залишається не дослідженою або вивченою дуже слабо.

Інформативно насиченими є документи, які зберігаються в обласних архівах. Так, наприклад, у фонді № П76 Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) зберігається справа № 326 секретного сектора загального відділу обкому КПУ «Директивні листи обкому партії про роботу з протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову, про організаторську і політичну роботу з протидії екстремістським, антисоціалістичним елементам». Серед документів, представлених у цій справі, — підготовлені ідеологічним відділом обкому КПУ інформації «Про «Звернення» і проект «Програми Народного руху України за перебудову» від 13 лютого 1989 р.; «Про роботу з протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову» від 15 березня 1989 р.; таємне орієнтування «Про першочергові заходи партійних комітетів області в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову» від 19 вересня 1989 р., до орієнтування додається інформація про установчий з'їзд НРУ за перебудову, є також інші документи, які направ-

лялися в міськкоми та райкоми партії для застосування заходів, спрямованих проти НРУ.

Цікавою для дослідників Руху має бути компартійна інтерпретація його установчого з'їзду, представлена на 26 аркушах. Вона містить відомості про кількість учасників, хід роботи з'їзду, короткий виклад доповідей та виступів, інформацію про ухвалені документи¹⁵. Там, зокрема, зазначено, що з 78 осіб, виступаючих на з'їзді, найбільш войовничо та агресивно настроєні проти політичної системи республіки були: народний депутат СРСР Сергій Конєв (всього на з'їзді було 32 народних депутата СРСР), Михайло Горинь, психолог (під час подій працював кочегаром), Вячеслав Чорновіл (м. Львів), поет Павло Мовчан, у якого, як говориться, «був один із найбільш виразних екстремістських виступів», Левко Лук'яненко (м. Чернігів), Г. Петрук-Попик, відповідальний секретар Тернопільської письменницької організації.

Як коментували партійні ідеологи, атмосферу з'їзду визначали неприкритий націоналізм, шалений екстремізм, нападки на соціалізм, Комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію, висувалися вимоги про вихід України з СРСР, її повної незалежності, висловлювалося про повсюдне створення страйкових комітетів з метою тиску на органи влади. Враховуючи зазначене, а також можливі негативні зміни в суспільно-політичній ситуації у зв'язку зі з'їздом, настійно рекомендувалося здійснювати заходи, спрямовані на протидію Руху («викривання «справжніх» намірів рухівців, надання «правдивої» інформації про Рух, нейтралізація діяльності НРУ аж до застосування силових засобів впливу»)¹⁶.

Думається, має рацію професор Гончарук, коли говорить, що «зацікавленість проектом програми НРУ (додамо: зацікавленість діяльністю НРУ — О. Ш.) з боку керівних структур КПУ викликала передусім інстинктом самозбереження»¹⁷. Партійні функціонери відчули небезпеку задалегідь, коли дізналися

про утворення Народного руху України за перебудову, тоді ще широкої організації непартійного типу. Комуністична партія мала величезний арсенал форм і методів, досвід знищення своїх опонентів, досвід контрпропагандистської роботи, вона прагнула встановити контроль над діяльністю «неформалів», і насамперед НРУ, який координував їхню діяльність, а для цього необхідно було мати інформацію про нього.

У кінцевому рахунку виходить, що незважаючи на зміщення акцентів, викривлене подання інформації про діяльність НРУ в партійних документах, в них містяться докладні відомості про створення Руху, початковий етап його діяльності, етапні події, напрямки практичної роботи, ідеї рухівських лідерів тощо. Документи архівних фондів керівних органів Комуністичної партії несуть на собі «печатку» комуністичної ідеології, але незважаючи на їхню політичну заангажованість, є інформативно насиченими, свого часу недосяжними для наукового і широкого загалу через гриф «таємно» і актуальними на сьогодні в справі дослідження історії та діяльності НРУ так само, як і вивчення національно-визвольного руху кінця 80-х — початку

¹ *Каменський А.* На перехідному етапі: “Гласність, “перебудова і “демократизація на Україні. — Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. — 624 с.; *Гарань О.В.* Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). — К.: Либідь, 1993. — 200 с.; *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.; *Гончарук Г.* Народний Рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — 379 с.; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х рр. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; *Ковтун В.Г.* Історія Народного Руху України. — К.: Факт, 1999. — 408 с.; *Бойко О.Д.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 306 с.; *Баран В.К.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. — 670 с.

² *Бураковський О.З.* Історія Ради національностей Народного Руху України, 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1999. — 160 с.; *Шановська О.А.* Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2003. — 180 с.; *Тиский М.Г.* Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2004. — 259 с.; *Бондаренко С.В.* Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2006; *Мардаренко О.В.* Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2007; *Овсієнко С.Л.* Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2008.

³ Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої всеукр. наук. конф. 14–16 вересня 1994 р., м. Одеса. — К., 1994. — 96 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей другої всеукр. наук. конф. 11–12 вересня 1996 р., м. Одеса. — Одеса, 1996. — 56 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей третьої всеукр. наук. конф. 10–11 вересня 1998 р., м. Одеса. — Одеса, 1998. — 72 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали четвертої всеукр. наук. конф. 14–15 вересня 2000 р., м. Одеса. — Одеса, 2000. — 152 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей п'ятої всеукр. наук. конф. 14–15 вересня 2001 р., м. Одеса. — Одеса, 2001. — 204 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали шостої всеукр. наук. конф. 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса. — Одеса, 2005. — 160 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали сьомої всеукр. наук. конф. 28–29 травня 2009 р., м. Одеса. — Одеса, 2009. — 236 с.

⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології; Упоряд. М.І. Панчук та ін. — К.: Наук. думка, 1994. — 560 с.; Національні

процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 2. — 704 с.; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — Т. 9 (1989–2001 роки). — К.: Дніпро, 2001. — 660 с.

⁵ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Ін-т історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. — К.: Ін-т історії НАН України, 2009. — 454 с.

⁶ *Кобуца С.Й.* Методика організації антирухівської кампанії в документах ЦК Компартії України // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. 14–15 вересня 2000 р., м. Одеса. — Одеса, 2000. — С. 56.

⁷ Аналитический материал, содержащий критику основных положений проекта программы так называемого Народного движения Украины за перестройку // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 19–27.

⁸ *Поровський М.* Вірю, що Рух оживе // Розбудова держави. — 1993. — № 5. — С. 14.

⁹ *Гончарук Г.І.* Вказ. праця. — С. 15.

¹⁰ Справка-прогноз о Народном движении Украины за перестройку // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 398. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Арк. 8.

¹² Інформація ЦК Компартії України «О совершенствовании работы с политизированными объединениями» // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 68–69.

¹³ Інформація ЦК КПУ «Про установчу конференцію Народного руху України за перебудову міста Києва та Київської області» // Там само. — Арк. 90–94.

¹⁴ Інформація в ЦК КПУ «Об общественно-политической обстановке в республике» // Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2535. — Арк. 235–241.

¹⁵ З'їзд Народного руху України за перебудову // ДАЖО. — Ф. П76. — Оп. 38. — Спр. 326. — Арк. 37–62.

¹⁶ Орієнтовка «Про першочергові заходи партійних комітетів області в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову» // Там само. — Арк. 30–35.

¹⁷ *Гончарук Г.І.* Вказ. праця. — С. 24.

Олег Бажан
(Інститут історії України НАН України)

**Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування
неформальних політизованих організацій в часи
«горбачовської перебудови»**

У статті розкривається тактика й стратегія боротьби радянських спецслужб з «неформальними» організаціями в період горбачовської перебудови в Україні.

***Under the KGB supervision: the appearance and functioning
of informal organizations during the «gorbachev's rebuilding»***

In the article uncovers the tactic and strategy of Soviet special services' struggle with informal organizations during the «gorbachev's rebuilding» in Ukraine.

Курс на «перебудову» радянського суспільства, реформування командно-адміністративної системи СРСР, прискорення соціально-економічного розвитку, розширення гласності, послаблення цензури у засобах масової інформації, проголошені генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому 1985 р. пленумі правлячої партії, стимулювали стрімкий розвиток демократизації суспільного життя в Україні. Упродовж другої половини 1980-х р. у республіці спостерігається складний процес суспільно-політичних зрушень, що супроводжується появою руху на підтримку перебудови, виникненням неформальних груп та організацій.

У серпні 1987 р. у Києві заявив про своє існування Український культурологічний клуб (УКК). Перше засідання УКК відбулося 6 серпня 1987 р. у київському кафе «Любава» на Оболоні під егідою райкому комсомолу. УКК проводив свої

зібрання (збиралося до 400 учасників), як правило, щотижня, де розглядалися білі плями в історії країни, проблеми захисту історичних пам'яток, наслідки Чорнобильської катастрофи.

У жовтні 1987 р. у Львові виникло культурно-просвітне Товариство Лева (ТЛ), що об'єднувало навколо себе творчу молодь, студентів, робітників, які опікувались збереженням історико-культурного середовища рідного міста. Неформальне громадське об'єднання ставило за мету відродження народних традицій (проведення вертепів, гаївок, обжинків), здійснення екологічних експедицій, відновлення занедбаних пам'яток архітектури. Товариство Лева активно співпрацювало з іншими молодіжними самодіяльними організаціями: товариство «Рух» (м. Івано-Франківськ), «Вертеп» (м. Тернопіль), Пласт.

Скориставшись політикою гласності, проголошеною М. Горбачовим, у Львові у листопаді 1987 р. побачив світ перший машинописний номер поза цензурного літературно-мистецького та науково-популярного альманаху «Євшан-зілля» за редакцією Ірини Калинець, а в грудні 1987 р. колишні політ'язні В. Чорновіл, І. Гель, М. Горинь поновили випуск нелегального журналу «Український вісник». Наприкінці 1987 р. у Києві створено асоціацію «Зелений світ», дієву альтернативу державному комітетові з питань охорони навколишнього середовища.

З 1988 р. перебудовчий процес набув мітингового характеру. У червні–липні у Львові відбулися перші несанкціоновані мітинги, учасники яких вимагали від органів влади реабілітації воїнів УПА, спорудження пам'ятника жертвам сталінізму. Восени 1988 р. у Києві, Вінниці, Хмельницькому відбулися масові мітинги, присвячені екологічним проблемам, розширенню прав союзних республік.

У липні 1988 р. на основі Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод було сформовано легальну правозахисну асоціацію партійного типу — Українську

гельсінську спілку (УГС). Головою організації обрано Л. Лук'яненка, який перебував на засланні. Програмним документом УГС стала її «Декларація принципів», написана В. Чорноволом і братами Горинями. Оpubлікована влітку 1988 р. «Декларація» вимагала перетворення СРСР у конфедерацію незалежних держав, передачі фактичної влади в УРСР від компартії до обраних демократичним шляхом Ради народних депутатів. УГС виступала за легалізацію заборонених УГКЦ та УАПЦ, впровадження ринкової економіки, надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів. За ініціативою членів УГС у березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація в Україні, на якій уперше замайоріли синьо-жовті прапори.

На березень 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч «неформалів», які провели 1200 мітингів, на яких висували вимоги щодо поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства, відродження української мови, реабілітації національної символіки, легалізації заборонених церков — УАПЦ та УГКЦ, економічного і політичного суверенітету республіки.

В умовах поглиблення тотальної соціально-політичної, економічної та ідеологічної кризи в другій половині 1980-х років та розгортання демократичних процесів у радянському суспільстві в ході «перебудови» для партійно-державного керівництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом.

Усталені методи придушення опозиції на тлі загальноперебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитись від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволити існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних та релігійних напрямків.

З урахуванням нових реалій був змушений діяти і Комітет держбезпеки УРСР. Проте упродовж другої половини 1980-х років тональність інформаційних повідомлень КДБ до ЦК КПУ залишалась незмінною. Так протидію неформальним самодіяльним організаціям чекісти сприймали як «лінію боротьби проти українського буржуазного націоналізму в сучасних умовах розширення демократії та гласності». Відмовившись від широкомасштабних та жорстких карально-репресивних заходів, КДБ продовжував здійснювати «моніторинг» громадської думки, пильно стежити за людьми з опозиційним поглядами.

Цілком зрозумілим видається той факт, що органи КДБ досить ретельно відстежували діяльність лідерів самодіяльних формувань різної направленості, зокрема «Спадщина», «Громада», «Народний союз сприяння перебудові» (м. Київ), «Товариство друзів Лева» (м. Львів), «Народний союз сприяння перебудові» (м. Одеса), «Апрель» (м. Харків), «Сумський комітет захисту демократизації» (м. Суми), «Добра воля» (м. Ялта) та ін., які намагалися створити єдину громадську структуру, подібну «народним фронтам» в Естонії, Литві та Латвії. Представники деяких самодіяльних формувань були присутні на установчих зборах таких «фронтів» в якості гостей, контактували з їх організаторами, отримували від них програмні документи. З того часу спостерігається проникнення в республіку програмних документів «Народних фронтів», які активно обговорювалися різними соціальними групами населення.

Ідея створення «Народного фронту України» стала предметом дискусій у середовищі творчої та наукової інтелігенції, а також студентської молоді. 28 та 30 жовтня 1988 року у ході роботи об'єднання «Зелений світ» у Будинку літераторів та під час засідання «Комісії по екології Союзу художників України» у Будинку художників вперше публічно прозвучала пропозиція про створення «Українського народного фронту» у виступах письменників Ф. Бурлачука, О. Микитенко, О. Гижі, співробіт-

ників відділення географії АН УРСР Е. Виноградової, Інституту ядерної фізики М.Міняйло та інших. Однак конкретних організаційних рішень прийнято не було. 1 листопада 1988 року на звітно-виборчих партійних зборах Стілки письменників України, незважаючи на думку секретаря Бориса Олійника про те, що не слід копіювати прибалтійський досвід, в постанові було вказано створити ініціативну групу для розробки програми «народного фронту».

Активна робота над проектом програми «Українського народного фронту» (на першу декаду листопада 1988 р. за оперативними даними радянських спецслужб розроблялися декілька відмінних один від одного проектів програми майбутньої громадської організації) спонукала органи КДБ УРСР «вживати необхідних заходів для своєчасного надання процесам, що відбуваються позитивної направленості». Так, в «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у Києві» П'яте Управління КДБ УРСР звертало увагу вищого політичного керівництва республіки на «Народний союз сприяння перебудові», що налічував у своїх рядах близько 100 осіб. Автори конфіденційного документу стверджували, що «негативних дій зі сторони учасників «союзу» не помічено. Ініціатори створення «НССП» перебувають на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність носить у цілому позитивну направленість». У зв'язку з цим КДБ УРСР вважав за потрібне «посприяти в реєстрації об'єднання та надання необхідної допомоги (методичне керівництво, виділення приміщення)¹.

В інформаційному донесенні «Про задуми створення «Українського народного фронту» від 9 листопада 1988 року голова КДБ УРСР М. Голушко надіслав ЦК КПУ один з отриманих оперативним шляхом проектів «Українського демократичного фронту» і запевнив першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербницького в тому що «органами КДБ здійснюється контроль за ситуацією, викриття справжніх задумів організаторів

створення «фронту», недопущення екстремістських, націоналістичних дій з їх сторони, припинення спроб проникнення в самодіяльні громадські організації, що орієнтуються на створення «фронту», вороже налаштованих осіб у минулому засуджених за здійснення державних злочинів»².

Скориставшись очікувальною позицією ЦК КПУ та, позбувшись пильної опіки органів КДБ, творча інтелігенція Києва упродовж грудня 1988 — січня 1989 року спочатку на загальних зборах колективу Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка, а потім на загальних зборах київського відділення Спілки письменників України схвалили два документи: проект Програми Народного Руху України і відозву його засновників до українського народу. Спроба ідеологічного відділу ЦК КПУ внести певні застереження до згаданих документів у ході спеціальної зустрічі з представниками письменницької організації І. Драчем, Ю. Мушкетиком, Д. Павличком, Б. Олійником виявилася невдалою. Не зміг завадити ЦК КПУ й рішення розширеного пленуму СПУ створити НРУ і надрукувати на шпальтах «Літературної газети» проект програми Руху. Наступного дня після публікації 16 лютого 1989 р. на сторінках друкованого органу СПУ «Проекту Програми Народного Руху України за перебудову» В. Щербицький в листі до ЦК КПРС висловив впевненість, що надруковані документи стануть нагодою для населення республіки переконатися у справжніх цілях небагаточисленної групи членів СПУ, «побачити розходження у підготовлених нею проектів документів із Конституцією СРСР та Конституцією УРСР»³.

Публікація проекту програми Руху викликала непередбачуваний партійними бонзами суспільно-політичний резонанс. Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті продемонструвати неспроможність, шкідливість цілей та завдань НРУ, ідея Руху ставала дедалі більш популярною серед

українства. Інтерес до ідеї створення Руху на кінець квітня 1989 року спостерігався окрім Києва в Дніпропетровській області (м. Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ), Київській (Обухів, Главаха, Гребінка), Кримській (Сімферополь, Севастополь, Ялта), містах Вінниці, Харкові, Хмельницькому, Черкасах інших містах УРСР. На установчих зборах, мітингах, зустрічах, в яких брали участь різні верстви населення — інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери обговорювалися проект програми НРУ, збиралися підписи на його підтримку. Так у Житомирі ініціативною групою було зібрано більше 7 тисяч підписів. Діяльність, спрямована на утворення організаційних структур НРУ, була виявлена спецслужбами у Тернополі на території комбайнового заводу та у стінах місцевого педагогічного інституту. Щиру підтримку програмним засадам Руху висловили 5 тисяч учасників несанкціонованого мітингу, який відбувся у Львові 12 березня 1989 року.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для посилення ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи УРСР. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради України прокурор УРСР П. Осипенко, голова КДБ УРСР М. Голушко, міністр внутрішніх справ УРСР І. Гладуш, міністр юстиції УРСР В. Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ. Разом з тим очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до Президії Верховного Ради СРСР з проханням щодо прискорення ухвали загальносоюзного Закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних органі-

зацій, їх, статутів та програм, що дозволить правоохоронним органам створити в разі потреби певний заслін для «екстремістських устремлінь ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях і попередженню можливих незаконних та антигромадських дій і вчинків громадян»⁴.

Одночасно продовжувався чинитися тиск на засновників НРУ. 13 квітня 1989 року в комісії партійного контролю при ЦК Компартії України була проведена бесіда з секретарем партійної організації Інституту літератури АН УРСР В'ячеславом Брюховецьким, в ході якої його було попереджено про недопустимість подальшого проведення організаційної роботи по створенню альтернативної КППС структури так як подібна діяльність несумісна з перебуванням у партії. Однак бажаного результату розмова не принесла. Незважаючи на пропозиції позитивно вирішити «житлову проблему», В. Брюховецький не дав обіцянки присутнім на зустрічі партійним функціонерам припинити роботу по створенню Руху, мотивуючи це тим, що «люди повірили нам, про що свідчить велика кількість листів, що вони скажуть»⁵.

Жорсткий пресинг силових структур відчув на собі й активіст НРУ на Слобожанщині Степан Сапеляк. Управління КДБ УРСР у Харківській області розробило цілий комплекс заходів по компрометації колишнього політв'язня. З метою «нейтралізації» впливу Сапеляка та його оточення на студентське середовище за вказівкою КДБ було підготовлено 11 статей («Під знаком тризуба», «Так виникають легенди», «Куди дивиться міліція» та ін.) з наступною публікацією в місцевій газеті, в яких розкривалася антигромадська діяльність поета-дисидента. Крім того з ініціативи КДБ в управління внутрішніх справ Харківського міськвиконкому для прийняття заходів адміністративного впливу були направлені заявні матеріали про несанкціонований мітинг, організований Сапеляком у центрі міста⁶. Проте, в самому Управлінні КДБ у Харківській області, мало

вірили в ефективність вжитих заходів щодо активних членів самодіяльних організацій. На думку керівництва радянських спецслужб на Харківщині «скочуванню на пронаціоналістичні позиції інтелігенції, студентства, робітництва» сприяють:

- «– неоднозначні передачі та публікації в ЗМІ про події у республіці в царині соціально-політичних процесів;
- відсутність чітких політичних акцентів у питаннях розвитку української державності, ставленні до самодіяльних неформальних організацій, в тому числі до НРУ;
- плюралізм думок при обговоренні проектів закону про вибори народних депутатів про роль та місце української мови»⁷.

У ще більш «складних умовах» випало «працювати» чекістам, в той час, коли в УРСР, в липні–серпні 1989 року, прокотилася хвиля страйків шахтарів, якими були охоплені 203 з 286 наявних шахт із загальною кількістю страйкуючих більше 120 тисяч чоловік⁸. Органи КДБ прагнули всілякими способами створити штучний заслін спробам представників неформальних організацій у тому числі і НРУ проникнути в страйковий рух. Так, завдяки підготовленій УКДБ у Львівській області інформації, доведеній безпосередньо лідерам страйкового комітету про спроби членів УГС, НРУ спровокувати антигромадські прояви, «шахтарі засудили екстремістські їх наміри і висловились проти надання страйку політичного забарвлення»⁹.

Разом із тим, загострення політичної ситуації, викликаной широкомасштабним страйком шахтарів засвідчила необхідність подальшого удосконалення форм і методів чекістської роботи. Перед спецслужбами постали нагальні питання забезпечення власної безпеки, конспірації в роботі з агентурою і довіреними особами, подальшого зміцнення зв'язків з трудовими колективами, випереджаючого інформування партійних органів, пошук діалогу з лідерами неформальних об'єднань. В серпні 1989 року під час засідання Колегії КДБ УРСР зверталася увага

на те, що в окремих підрозділах «простежуються елементи розгубленості, нерішучості в діях керівного й оперативного складу, які зводяться в основному до накопичення інформації, що потребує в ряді випадків негайної реакції». З іншого боку тональність документів, підготовлених спецслужбами в зазначений період, переконує в тому, що на рівні Інспекції КДБ УРСР та Колегії КДБ УРСР відбувались процеси «переосмислення», спостерігались прагнення неупереджено «поставити діагноз», розбурканого горбачовського перебудовою, радянського суспільства. Так, в доповідній записці Інспекції КДБ УРСР «Про особливості громадсько-політичної та оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки в сучасних умовах» підкреслювалось: «У цілому страйки продемонстрували зростання громадянської свідомості шахтарів, їх небажання миритися з існуючою системою придушення особистості адміністративно-бюрократичним апаратом». За умов, що склалися наприкінці літа 1989 року, Колегія КДБ закликала особовий склад «активно вчитися працювати по-новому, напрацьовувати сучасні концепції організації боротьби з націоналістично та екстремістські налаштованими особами: ширше залучати гласні форми чекістської роботи, вміло поєднувати оперативні та політичні методи боротьби, оперативно застосовувати гласні й негласні форми профілактичного впливу на політично незрілих правопорушників». Усього в 1989 році за сприяння КДБ УРСР було порушено 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 1125 осіб, в тому числі 15 організаторів і 94 активних учасників несанкціонованих зібрань.

Після проведення установчого з'їзду НРУ у вересні 1989 року КДБ УРСР поставив за мету пригасити інтерес та участь співробітників Академії наук УРСР у діяльності НРУ (у керівні органи організації було обрано 9 відомих учених, серед яких академіки В. Лішко, О. Скороход, член-кореспонденти П. Кис-

лий, Д. Гродзинський, В. Долін)¹⁰. Як показала практика задіяний арсенал впливу виявився зовсім неефективним в умовах наростаючої хвилі політичного та національно-культурного піднесення в республіці. У зв'язку з цим Прокурор УРСР М. Потебенко, міністр внутрішніх справ І. Гладуш, голова КДБ М. Голушко, міністр юстиції В. Зайчук, голова Верховного Суду О. Якименко в листі до ЦК КПУ, Ради міністрів УРСР, Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1990 року запропонували:

«– ввести в УРСР до 1 липня мораторій на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному та релігійному рівні;

– у всіх трудових колективах, навчальних закладах створити групи з числа передових робітників, колгоспників для протидії екстремістів»¹¹.

Наприкінці літа 1990 року новий міністр внутрішніх справ УРСР А. Васишин разом із головою КДБ М. Голушко з метою позбавити підтримки НРУ та інших громадських організацій з боку української діаспори запропонували розглянути у Верховній Раді Закон УРСР «Про громадські організації та політичні партії в УРСР» через призму правового регулювання фінансової, технічної допомоги отримувану від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹². Характерно, що ні створення відповідної законодавчої та нормативної бази для звуження діяльності неформальних груп і організацій, ні застосування силовими структурами різноманітних засобів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів радянського ладу не зупинив процес формування багатопартійності в країні, не убезпечив радянський тоталітарний режим від розвалу.

¹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 14 (1990 р.). — Пор. 9. — Арк. 100.

² Там само. — Арк. 15–16.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 14–18.

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 19 (1993). — Пор. 5. — Арк. 30–33.

⁵ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. — К., 2009. — С. 56–57.

⁶ ГДА СБУ, м. Харків. — Ф. 8. — Спр. 3278. — Арк. 90–91.

⁷ Там само.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 19 (1993 р.). — Пор. 2. — Арк. 199.

⁹ Там само. — Пор. 7. — Арк. 105.

¹⁰ Там само. — Пор. 6. — Арк. 213–215.

¹¹ Там само. — Пор. 7. — Арк. 96–98.

¹² Там само. — Пор. 8. — Арк. 160–166.

Володимир Барцьось
(Вінницький державний педагогічний університет
ім. М.М. Коцюбинського)

Роль Народного Руху України у розробці та прийнятті Конституції України

*У статті досліджується вплив Народного Руху на процес
творення Конституції України. Розглядається участь пред-
ставників організації у роботі Конституційної комісії.*

Rukh's role in the elaborating and acceptance of the Ukrainian Constitution

*The article investigates the influence of NRU on the process of
creating Ukrainian Constitution.*

Проблема конституційного будівництва в будь-якій державі світу є однією з ключових, яка потребує відповідного ставлення з боку влади і суспільства. Від позитивного розв'язання цієї проблеми залежить, якою саме буде форма і зміст держави, як виглядатимуть правові норми, чи буде законність одним із головних пріоритетів в діяльності органів влади і громадян, чи можна буде державу назвати правовою, де закон один для всіх, а верховенство права ключовий принцип. Українська нація зіштовхнулася із цими питаннями в період свого національного відродження в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст., маючи перед цим національний конституційний досвід часів Русі, Гетьманщини, УНР і ЗУНР, Української Держави П. Скоропадського, Закарпатської України і т. д. Державотворчі прагнення національно-демократичних сил України після здобуття в 1991 р. Україною державної незалежності логічно призвели до питання розробки і прийняття Основного Закону новоут-

вореної держави — Конституції України. Народний Рух України (далі — НРУ) спочатку як громадсько-політична організація, пізніше як політична партія, будучи державницькою силою розглядав розробку і прийняття Конституції України як одне з своїх першочергових політичних завдань. Якою була роль і діяльність НРУ в цьому напрямку, наскільки актуальним і своєчасним з точки зору державотворення вважали керівники Руху результативне завершення конституційного процесу? Про це буде мовитись далі.

Історіографія і джерельна база статті обмежується комплексом партійних документів і матеріалів НРУ, зокрема Програми НРУ, Концепції державотворення, ухвал, заяв і звернень керівних органів, рішень Всеукраїнських зборів Руху. В них чітко можна простежити постановку конституційного питання в програмних положеннях та інших важливих партійних документах, бачення стратегії і тактики діяльності в конституційному процесі, конкретні пропозиції і можливість їх реалізації. Досліджено інформаційні матеріали періодичних видань, таких як «Літературна Україна», інформаційні повідомлення РУХ-ПРЕС, публікації друкованого органу НРУ — «Час-Тіме», в яких йдеться про прийняті програмні документи, конкретні дії НРУ в напрямку розробки і прийняття Конституції України, позицію керівництва Руху по відношенню до перебігу в державі конституційного процесу, ставлення до рішень і позицій тодішньої влади. Крім цього при опрацюванні теми використано статті Мамонтової Е.В., зокрема в колективній монографії «Український патріотизм — фактор державності, стабільності, добробуту» (Одеса, 2002) за загальною редакцією доктора історичних наук, професора Г.І. Гончарука, яка досліджувала розглядувану нами проблему, а також роль і значення преси як інструменту політичної боротьби у конституційному процесі в 90-х рр. в Україні. Також частково проаналізовано Матеріали п'ятої Всеукраїнської наукової конференції (14–15

вересня 2001 р., Одеса) під назвою «Народний Рух України: місце в історії і політиці», які містять інформацію про взаємостосунки політичних сил навколо питання прийняття Конституції України.

Завдання дослідження полягає у тому, щоб показати роль Народного Руху України в розробці і прийнятті Конституції України, бачення майбутнього законопроекту як правової основи в утвердженні української державності і розвитку України як національної, правової, соціальної, демократичної держави з європейським шляхом розвитку. Наскільки дозволять рамки наукової статті спробуємо проаналізувати поставлені питання і зробити відповідні висновки.

З самого початку своєї діяльності Народний Рух України, який в 1989 р. мав в назві приставку «за перебудову», задекларував в своїй Програмі актуальність і важливість розбудови України як правової держави з Основним Законом — Конституцією, яка б відповідала потребам української нації на новому етапі свого політичного, економічного, культурного розвитку. Наприклад в першій редакції Програми НРУ, прийнятій на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову 8–10 вересня 1989 р. в розділі «Принципи. Цілі. Напрямки і способи діяльності» задекларовано так: «сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення Української РСР в демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення основних демократичних свобод». Серед напрямків діяльності йшлося про наповнення суверенітету Української РСР реальним змістом шляхом радикальних перетворень у радянській федерації.

В розділі «Зміст основних напрямків діяльності Руху» Рух наполягав на приведенні Конституції Української РСР та законодавства республіки у відповідність з положеннями Загальної декларації прав людини ООН і іншими міжнародними нор-

мами. Розділ «Суспільство і держава» є найбільш характерним для розуміння початкової позиції Руху щодо конституційних перетворень в Україні в умовах радянської дійсності. В пункті № 5 говориться про те, що національно-державне будівництво в республіці має здійснюватись з метою утвердження державного суверенітету Української РСР, досягненню цієї мети мають слугувати ухвалення нової Конституції Української РСР, ухвалення законів суверенної України, зокрема заснування в Українській РСР органу конституційного нагляду, який би діяв як конституційний суд. В пункті № 6: «Рух виступає за здійснення в Радянському Союзі конституційної реформи, згідно якою Союз РСР має стати справді союзом справді суверенних держав на засадах повної рівноправності всіх його суб'єктів; юридичну основу Союзу має складати новий Союзний договір»¹. Тобто Рух уявляв ще тоді Україну, як невіддільну від СРСР державну частину з тактичних міркувань, проте з широким суверенітетом і повноваженнями, з можливістю проводити радикальні реформи, зокрема в конституційному процесі і розробці Конституції, яка б закріпила наявні зміни. Вже на Других Всеукраїнських зборах НРУ 25–28 жовтня 1990 р. в Програмі і Статуті Руху йшлося про повну державну незалежність із всіма необхідними для цього наслідками, вся «комуністична» і «союзницька» фразеологія, яка до цього була присутня в Програмі НРУ була відкинута остаточно. З розпадом СРСР, утворенням української незалежної держави у 1991 р. процес прискорення конституційних змін і реформування набув особливої актуальності. Таким чином, глибокі, інтенсивні оновлення конституційного законодавства в Україні були обумовлені припиненням існування СРСР, здобуттям реального державного суверенітету колишніми суб'єктами СРСР, його законодавче закріплення, яке проявилось у прийнятті Декларації про державний суверенітет, курсом на радикальні перетворення у політичній, економічній, соціальній,

духовній сферах. Беручи початок з процесу конституційного реформування в межах діючої Конституції України 1978 р. шляхом внесення змін і доповнень до тексту Основного Закону країни, новітній конституційний процес поступово набирив обертів, перетворюючись у широкомасштабний політичний процес розробки та прийняття принципово нової Конституції — незалежної, самостійної, демократичної України². На наступних зборах, партійних нарадах, в ухвалах керівних органів НРУ, питання розробки і прийняття Конституції України розглядалось як одне з пріоритетних і актуальних. Прикладом може бути один з основоположних програмних документів НРУ стратегічного характеру, який був прийнятий на IV Всеукраїнських зборах НРУ 4–6 грудня 1992 р. — «Концепція державотворення в Україні». Розділ «Право та державне будівництво» Концепції, який розробляв юрист, руховець С. Головатий, конкретно обґрунтовує проблему розробки власної національної Конституції. Вважаємо за доцільне стисло зупинитись на окремих положеннях документу. Розділ поділяється на два підрозділи. В підрозділі № 1 «Сутність правної держави» стверджується наступне: «Рух вважає, що не можна довіряти ухваленню Конституції та утворення Конституційного Суду Верховній Раді, обраній в умовах колоніальної залежності і однопартійної диктатури. Конституція має схвалюватися парламентом, обраним у незалежній Україні за новим виборчим законом». В наступних положеннях присутній критичний аналіз схваленої Верховною Радою УРСР в червні 1991 р. концепції нової Конституції, проекту винесеного на обговорення, який є компромісом різних політичних сил, йдеться про те, що відбулись істотні зміни і положення є застарілими. Цитую підрозділ № 2 «Конституція України»: «Об’єктивні чинники вказують на сумнівну доцільність і можливість прийняття Конституції України як незалежної держави в даний історичний момент. Рух вважає недоцільним приймати нову Конституцію

в перехідний період і на перехідний період. Тому Рух стоїть за прийняття тимчасового Основного Закону України перехідного періоду», «для підготовки економічного і політичного реформування, зміцнення державності, створення правових умов. Водночас треба продовжувати роботу над опрацюванням нової Конституції України»³.

Наступним важливим документом на підтвердження послідовності Руху в конституційному процесі є нова редакція Програми НРУ, яка була прийнята на VI Всеукраїнських зборах НРУ 15–17 грудня 1995 р. З Преамбули Програми НРУ: «уконституювання держави, формування інститутів єдиної, цілісної державності, єдиної правової бази і на цій основі — формування української політичної нації; одне із завдань перед Україною»⁴. Про потребу прийняття нової Конституції і її положення йдеться в розділі «Державне будівництво». Варто окремо зупинитись на заявах і зверненнях НРУ щодо прискорення прийняття Конституції України, які свідчать про принципову позицію НРУ, про координацію дій з іншими національно-демократичними партіями і організаціями в цьому питанні. Наприклад в «Зверненні Народного Руху України до громадян Української держави» від 6 лютого 1996 р. зазначається, що Рух бачить єдину перспективу: мати на українській землі державу українського народу. Ми вбачаємо єдиний шлях: прийняття нової Конституції, нового виборчого закону, обрання справді української влади, яка дбатиме про інтереси держави і діятиме в інтересах її громадян⁵. В спільній Заяві Ради національно-демократичних партій України (Народного Руху України, Української Республіканської Партії, Демократичної Партії України) від 19 лютого 1996 р. піддано критичному аналізу проект Конституції і надіслано свої зауваження: «у робочих варіантах Конституції не реалізовано принципу унітарності Української держави, повного розподілу функцій виконавчої та законодавчої влади, зроблено спробу підміни

прямого виборчого права непрямым, не включено конституційну норму щодо права на приватну власність. Потребують дальшого правового регулювання питання про роль, місце, принципи формування державних органів усіх рівнів, органів суду, прокуратури. Не знайшло належного місця вирішення проблеми щодо участі партій у процесі державотворення. При цьому в ході конституційного процесу спостерігається спроба вирішення ряду важливих питань Основного Закону без участі впливових партій державницького спрямування. Прорахунки організаторів конституційного процесу, критичне ставлення до запропонованого проекту Конституції використовують деструктивні антидержавницькі політичні сили. Рада національно-демократичних партій наполягає на широкому залученні до процесу творення проекту Конституції України всіх партій, об'єднань громадян державницького спрямування та врахування пропозицій якнайширших кіл патріотичних сил України»⁶. В заяві піддано нищівній критиці дії Комуністичної партії України, яка оцінена як антиукраїнська, антидержавницька сила, крім того закликано владу дати правову оцінку таким діям. 19 лютого 1996 р. в Секретаріаті Руху відбувся третій раунд міжпартійних (центр і правий центр) перемовин. Метою цієї наради з питань конституційного процесу за участю лідерів УРП, НРУ, ХДПУ, КУН стало узгодження всіх основних позицій проекту Конституції і механізму її прийняття. Результатом процесу консолідації націонал-демократичних сил стала низка спільних програмних заяв. Процес прийняття Конституції України засвідчив, що підтримка президентської конституційної політики у принципових питаннях силами націонал-демократичних партій, і передусім НРУ, стала однією з найголовніших причин послаблення позицій блоку лівих партій у конституційній дискусії і сприяла виведенню багаторічного законодавчого марафону в конструктивне русло⁷. Цікавим з огляду на стосунки з представницькою і президентською гіл-

ками влади є «Звернення НРУ до Президента України» від 12 березня 1996 р. Цитую окремі його тези: «рішення Конституційної комісії про передання схваленого нею проекту на розгляд Верховної Ради ми розглядаємо як певний здобуток на шляху утвердження української державності, ліві сили в парламенті на чолі з його спікером та поза парламентом докладають зусиль, аби зірвати прийняття Конституції, що може мати непередбачувані негативні наслідки. В цій ситуації викликає серйозне занепокоєння пасивність вищої виконавчої влади, непослідовність частини членів Конституційної комісії, яка репрезентує позицію Президента. Не досить виразно простежується й сама ця позиція. Немає жодної реакції на численні звернення Руху та інших демократичних організацій до вищої державної влади стосовно антиконституційної діяльності, яку розгорнули на місцях угруповання лівої орієнтації та представники владних структур». Пропонувались такі кроки: 1. Встановити жорсткі терміни розгляду проекту Конституції в парламенті у зв'язку з необхідністю прийняття Конституції до червня 1996 р. 2. В разі, якщо Конституцію не буде прийнято Верховною Радою у визначений термін, винести узгоджений Конституційною комісією проект на Всеукраїнський референдум⁸. Тобто мова не може йти про союз НРУ з Президентом як повноцінне явище, лише про ситуативне співробітництво, причому на критичних засадах, що буде підтверджено далі.

В складі Конституційної комісії над розробкою і швидшим прийняттям Конституції України активно працювали рухівці. Так на одній із прес-конференцій можна простежити конфлікт навколо проекту Конституції. Співголова Конституційної комісії Президент України Л. Кучма участі у ній не брав, оскільки відбув на офіційні зустрічі. Отже, проводив прес-конференцію О. Мороз — голова Верховної Ради, співголова Конституційної комісії. Водночас присутніх на прес-конференції членів робочої підкомісії з підготовки проекту Конституції, народних депу-

татів України О. Ємця, І. Зайця та С. Головатого спікер взагалі спробував проігнорувати. Тріо народних депутатів відразу після морозівської влаштували свою прес-конференцію. Факт достатньо красномовний, щоб зрозуміти всю складність конституційного процесу в Україні. Журналісти стали свідками боротьби двох протилежних сил, одна з яких представлена Морозом, програвши на засіданні Конституційної комісії, намагалася хоча б на прес-конференції взяти реванш, витлумачивши по-своєму, хай і не відповідно до реального стану речей, факт прийняття рішення. А саме: ухвалення проекту Конституції України і передачу його на розгляд Верховної Ради разом із зауваженнями і пропозиціями членів комісії. Принаймні, перший етап конституційного процесу завершено із знаком «плюс» для молодій національній демократії з її омріяною незалежністю. На запитання від РУХ-ПРЕС О. Мороз врешті визнав, що він був проти прийняття рішення про ухвалення проекту Конституції, бо «логіка цього проекту є непрогресивною». О. Ємець, група «Реформи» зазначив: «у нашій робочій підкомісії працювало десять осіб, ми троє були постійно на одній позиції. Верховна Рада надала Конституційній комісії спеціальний мандат на розробку проекту Конституції, який має бути винесений на розгляд Верховної Ради. Він був розроблений, і сьогодні більшістю голосів членів Конституційної комісії проект Конституції схвалено». Коментар І. Зайця: «Відзначаючи революційну сутність проекту Конституції, я водночас не переоцінював би значення сьогоднішнього рішення Конституційної комісії. Наше завдання сьогодні — мобілізувати всі демократичні сили, в тому числі й пресу, щоб довести, що без Конституції далі існувати Україна не може. Обговорення на Конституційній комісії показало, що ліві, проросійські сили прагнуть реалізувати дві мети. Перша — зупинити конституційний процес, бо прийняття Конституції зміцнить Українську державу і створить умови для проведення економічних та політичних

реформ. Друга мета (якби першу не вдалося здійснити) — вихолостити з проекту Конституції все українське, національне». С. Головатий, група «Реформи», міністр юстиції України зокрема сказав: «Україна має свої особливості конституційного процесу. Однією з них є укладення Конституційного договору. На відміну від російського варіанту, коли президент Єльцин винятково одноосібно виніс на референдум проект Конституції, обійшовши парламент, в Україні визначився інший конституційний шлях, де суб'єктами конституційного процесу є представники всіх гілок влади»⁹. Зазначені політичні групи в українському парламенті: фракція НРУ, депутатські групи «Державність» і «Реформи», деякі інші поруч з представниками Президента України, були головним рушієм прийняття Конституції у Верховній Раді України. Голова НРУ, багаторічний лідер націонал-демократів В. Чорновіл коментував процеси, що відбувались так: «Конституція потрібна нам, насамперед, як гарант внутрішньої стабільності і незворотності обраного нами в серпні 1991 року шляху. Її прийняття означатиме остаточний крах спроб повернутися до «соціалістичного вибору» радянської системи чи нової УРСР. До речі, остання зустріч в середу керівників десяти груп і фракцій засвідчила розходження між ними і Президентом із кількох суттєвих проблем. Президент наполягає на двопалатному парламенті як гарантії від реставрації радянської системи, більшість представників фракцій та груп (окрім Руху і частково «Державності») зійшлися на однопалатному парламенті і почали відповідно переробляти проект, що зовсім непросто. Немає розуміння і щодо визначення суті та функцій Кабінету міністрів. Дало про себе знати і найбільше лихо нашого парламенту — його неструктурованість. Десять груп і фракцій, які налічують понад 270 депутатів, погодилися узгодити проект Конституції, але за всі варіанти постанови про узаконення такого узгодження голосує найбільше 180–190

депутатів. Пропонували записати, що вибори проводяться на основі пропорційно-мажоритарної виборчої системи. Пропонували ми й посилити формулювання щодо приватної власності, зокрема приватної власності на землю»¹⁰.

Щодо безпосередньої підготовки громадської думки і мобілізації всіх державних сил на підтримку прийняття Конституції України Народним Рухом України, то події розвивалися за наступним сценарієм. «Вже два тижні на Тернопільщині ведеться кампанія збору підписів під петиціями, на підтримку Конституції України (проект Конституційної комісії) та заборону компартії. Організаторами збору підписів стали обласні організації ДемПУ, НРУ, УРП, ХДПУ. Керівники обласних організацій цих партій утворили обласний штаб з проведення заходів на підтримку державотворчих процесів в Україні. До кампанії збору підписів долучилися інші державницькі партії та громадські організації. В обласному штабі, що знаходиться в управі Руху, чергують представники партій, які ввійшли в обласний штаб. Кампанія розпочалася раніше терміну, визначеного Центральним Проводом Руху. Тернопільський обласний штаб розробляє методи роботи обласних петиційних штабів для всієї України. Штаби зі збору підписів під петиціями утворюються в районних центрах та селах області. Штаб розпочав збір підписів 31 березня 1996 р. на Театральному майдані обласного центру під час мітингу, організованого Політично-координаційною радою демократичних партій, на якому було близько 5000 мешканців міста й області. 8 квітня представники штабу дали прес-конференцію для обласних засобів масової інформації. На сьогодні видруковані і поширені в області близько 18000 петиційних листків. Поступають перші підписи, зібрані в м. Тернополі. Сьогодні їх уже понад 10000. Не тільки члени національно-демократичних партій і громадських організацій активно включилися в цю роботу, а й керівники різних організацій області звертаються в штаб за бланками петицій.

З усього видно, кампанія в Україні завершиться успіхом». Це інформація Тернопільського обласного штабу з проведення заходів на підтримку державотворчих процесів в Україні, станом на 16 квітня 1996 р.¹¹ Для протидії комуністичній пропаганді та сприяння прийняттю Конституції з ініціативи Народного Руху України, Народно-Демократичної партії та Ліберальної партії України 18 квітня 1996 р. в Києві, асамблея, що зібрала представників семи партій та 70 (за деякими даними 10 партій та 76 громадських організацій) громадських організацій заснувала Всеукраїнський громадський комітет на підтримку нової Конституції. До його координаційної ради обрано впливових і знаних у народі діячів — письменника М. Руденка, ректора Києво-Могилянської академії В. Брюховецького; народних артисток Ніну Матвієнко та Галину Яблонську, мерів Луганська та Харкова О. Данилова та Є. Кушнарьова. Загалом 29 представників. Співголовами стали І. Плющ, народний артист Д. Гнатюк та академік В. Буткевич. Секретаріат Комітету очолив член Президії Центрального Проводу Руху В'ячеслав Коваль, керівником агітаційного відділу Всеукраїнського громадського комітету на підтримку нової Конституції України обраний В. Цимбалюк — керівник агітаційного відділу НРУ. В цілому в Україні було створено більш ніж 450 регіональних комітетів на підтримку Конституції. Активісти конституційного процесу виїжджали в села і міста з концертними бригадами і доповідачами, ознайомлювали населення з ідеями нового проекту, роз'яснювали, що дасть Основний Закон кожній людині і державі взагалі, спростовували комуністичні міфи про антинародність нової Конституції. Важливим напрямком роботи комітетів стала петиційна кампанія з вимогою до Президента України та Верховної Ради прийняти Конституцію у червні і, у випадку неможливості її затвердження Верховною Радою, здійснити це на всенародному референдумі. Одночасно було оголошено петиційну кампанію

за заборону антидержавної діяльності комуністичної партії та притягнення її до відповідальності за скоєні злочини. Обидві петиційні кампанії проходили паралельно і з великим успіхом. З 26 квітня по 24 червня громадськими комітетами було зібрано мільйони підписів. 24 червня Президенту було вручено від Руху по два мільйони підписів на підтримку конституційного процесу та за заборону злочинної діяльності КПУ. Окремо одесити зібрали 29 тисяч підписів з вимогою усунути Р. Боделана з посади представника Президента в Одеській області. Виступи по телебаченню та радіо голови секретаріату Всеукраїнського громадського комітету на підтримку нової Конституції, заступника голови Секретаріату НРУ В. Ковалю спричинили надходження на його ім'я понад двох тисяч підписів, надісланих поштою. Після телевізійного показу передання петиційних листів Всеукраїнським громадським комітетом Президентові України їх надходження до Руху з областей значно прискорилося. Станом на 28 червня до Секретаріату було передано петиції на підтримку конституційного процесу із загальною кількістю підписів 3 мільйони 411 тисяч та 2 мільйони 730 тисяч 583 підписи за заборону антидержавної діяльності КПУ. Впевнені, що успішна петиційна кампанія вплинула на рішення Президента видати Указ про проведення референдуму у вересні, що значно прискорило конституційний процес. Активна підтримка Конституції народом (майже три з половиною мільйони підписів за два місяці!) додала впевненості, що проект Конституції народ України на референдумі схвалить. Провід НРУ закликав свої регіональні організації, всіх громадян продовжити петиційну кампанію до 7 листопада 1996 р.¹²

Активно конституційний процес обговорювався і в парламенті. В одному з своїх виступів на засіданні Верховної Ради України 18 квітня 1996 р. В. Чорновіл стверджував: «Конституція потрібна нам насамперед як гарант внутрішньої стабільності і незворотності обраного нами в серпні 1991 року

шляху. Її прийняття означатиме остаточний крах спроб повернутися до соціалістичного вибору, радянської системи чи нової УРСР. Звідси — колосальні зусилля лівих зупинити конституційний процес, знецінити проект Конституційної комісії, поставивши його в один ряд з альтернативними, зокрема і з проектом нової Конституції УРСР. На жаль, у Верховній Раді за місяць після представлення проекту Конституції так і не склалася конструктивна більшість, яка бодай визначила б порядок нормальної роботи над проектом. Проект Конституційної комісії, в якому за всіх його недоліків виписані основи справді незалежної Української держави, став об'єктом шаленої критики з боку антидержавних сил в нашому парламенті, до якої, на жаль, прилучилася і частина тих, хто називає себе центристами. Я повинен сказати, що і наша фракція не вважає верхом досконалості проект Конституції, але назагал він добрий. І якби треба було голосувати зараз його за основу чи в першому читанні, я, не вагаючись, за нього проголосував би. Бо потім у нас був би ще час попрацювати над ним у складі узгоджувальної комісії. Два тижні роботи в самодіяльній узгоджувальній комісії з представників десяти груп і фракцій дали певні позитивні результати, хоча є спроби і погіршити проект, викинувши з української Конституції саму Україну. Ми, наприклад, вважаємо, що недостатньо акцентована саме українська суть Конституції. Ми пропонуємо в статті десятій виключити другий абзац, який ставить під сумнів державність української мови. У другій частині статті 31-ої ми пропонуємо вставити, що політичні партії є основою політичної системи суспільства, тому що залишається ще антипартійний присмак у проекті. Там, де йдеться про вибори, ми пропонуємо поставити «на основі пропорційно-мажоритарної виборчої системи». У нас були пропозиції і щодо дещо іншого способу формування уряду, судової системи і т. д. Але, повторюю, навіть у такому вигляді, як є сьогодні, проект заслуговує того, щоб бути прийнятим у першому читанні.

Я пропоную зараз проголосувати проект постанови, розповсюджений із підписами восьми депутатських груп і фракцій, де сказано про створення узгоджувальної комісії і про те, що вона бере за основу своєї роботи. І прискорити роботу узгоджувальної комісії для того, щоб наступного тижня ми могли прийняти проект Конституційної комісії в першому читанні із внесеними поправками і доповненнями. Будь-які навмисні затримки конституційного процесу — це посягання на саму Українську державу»¹³. Спростовують міф про так званий союз НРУ і Президента України Л. Кучми щодо єдиної лінії в розробці і прийнятті Конституції України ряд фактів, про що йшлося раніше, наведемо один з них. В черговому Зверненні НРУ до Президента України зокрема окреслюється така позиція Руху: «нині далеко не всі Ваші дії й кроки ми оцінюємо позитивно. Зокрема йдеться про здійснювану Вами кадрову політику. На нашу думку, Ви практично не застосували повноважень, отриманих Вами за Конституційним договором, щоб усунути від влади осіб, які діють проти Української держави, які заперечують сам інститут президентства, хоча вони підпорядковані Вам особисто. Призначені Вами глави місцевих адміністрацій нерідко діють всупереч інтересам держави, підтримують дії антидержавних організацій, саботують виконання рішень, покликаних прискорювати демократичні перетворення, економічні й соціальні реформи. Стверджувати це дає нам підстави, зокрема, перебіг конституційного процесу. В регіонах триває масована кампанія проти прийняття Конституції на основі проекту Конституційної Комісії. Ці сили не лише проти проекту Конституції, узгодженого Конституційною комісією, хоча їхній лідер О. Мороз є співголовою цієї комісії — легітимного органу, що був покликаний виробити проект Основного Закону. Вони виступатимуть проти будь-якого проекту, котрий має остаточно утвердити незалежність Української держави». НРУ наголошує на необхідності здійснення Президентом таких кроків:

1. Протягом 10 днів ініціювати проведення Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Основного Закону України.

2. Узгодити чіткі терміни доопрацювання Верховною Радою та Президентом проекту Конституції, передачі його на повторний розгляд Конституційною Комісією з подальшим винесенням проекту на всенародний референдум.

3. Негайно здійснити кадрові зміни в Кабінеті міністрів та замінити глав обласних і районних адміністрацій, які діють всупереч інтересам держави.

4. Вжити термінових заходів до припинення антидержавної, антиконституційної діяльності КПУ, інших протидержавних організацій аж до їхньої заборони.

5. У зверненні до українського народу дати чітку і принципову оцінку політичної ситуації, що створилася внаслідок намагання лівих сил ліквідувати українську державність¹⁴. Процес підтримки акцій НРУ йшов активно по областях. 19 квітня обласний штаб сприяння конституційному процесові створено Київською крайовою організацією Руху. Це шість народних депутатів України від Київської області (три члени Руху). Начальником штабу став голова крайового Руху, народний депутат України В. Шевченко. Він заявив, що приєднатися виявили бажання представники громадських об'єднань та інших партій. Основні методи роботи — ходіння в народ (головно сільський) з роз'ясненням положень документа, розробленого Конституційною комісією, та агітація за згуртування навколо української ідеї. 26 квітня починається ініційована Народним Рухом петиційна кампанія за заборону діяльності компартії та на підтримку нової Конституції. В рухівських осередках взялися за справу задалегідь. За свіжими даними, на Тернопільщині зібрано під двома петиціями 15 тисяч підписів, на Рівненщині — 12 тисяч. У Волинській області проти компартії вже підписалися тисяча громадян, за Конституцію 900. На Дніпропетровщині — поки що відповідно 160 і 120. Але це

тільки початок. Збір підписів розгортається сьогодні в усіх областях¹⁵. 19 травня 1996 р. у Києві, після закінчення з'їзду «Молодого Руху» відбулася нарада молодіжних організацій України. Вона ухвалила комплексну програму молодіжних акцій на підтримку нової Конституції. Заплановано провести серію конференцій та круглих столів у Києві, Харкові, Донецьку, Одесі та Дніпропетровську. В цих містах та Сімферополі й Луганську відбудуться також великі концерти «Рок — за Конституцію!». До 12 областей сходу та півдня відправляються пересувні агітаційні групи. Про хід конституційного процесу молоді розповіли віце-прем'єр О. Ємець та голова секретаріату Всеукраїнського громадського комітету на підтримку нової Конституції В. Коваль. Інформація Т. Шамайди, «Молодий Рух». Інше повідомлення: секретар Закарпатського обласного відділення Всеукраїнського громадського комітету на підтримку нової Конституції О. Олійник побував у облдержадміністрації і запропонував їй співробітникам поставити підписи. За ухвалення Конституції підписалося 38 осіб. За заборону компартії — 18. 120 відмовилися будь-що підписувати¹⁶. Отже теоретичний і практичний доробок НРУ в процесі послідовного і принципового відстоювання ідеї розробки і прийняття Конституції України є незаперечним доказом. Як відомо, за політичними ознаками конституційний процес в Україні характеризувався так: категорично «проти» офіційного (президентського) проекту були комуністична, соціалістична та селянська фракції парламенту; решта депутатів, в тому числі і фракція НРУ, підтримала проект, за умови внесення до нього певних змін. 26 квітня 1996 р. з ініціативи НРУ було започатковано петиційну кампанію за підтримку прийняття Конституції та заборону діяльності КПУ. Першорядну організаційну роль у цій політичній акції відіграли видання НРУ і, насамперед, газета «ЧАС-ТІМЕ» — центральний друкований орган партії. За два місяці було зібрано 3 411 000 підписів на підтримку прийняття

Конституції, а також 2 730 583 — за заборону КПУ. Саме в особі партій національно-демократичного спрямування і, насамперед, НРУ, керівництво країни знайшло ту вагому підтримку, завдяки якій новітній конституційний процес 1990–1996 рр. логічно завершився прийняттям нової Конституції України¹⁷.

Висновки з даного дослідження свідчать про те, що Народний Рух України у всіх своїх програмних документах і рішеннях керівних органів партії, від самих початків своєї діяльності, послідовно і принципово відстоював ідею розробки і прийняття нової Конституції України — Основного Закону української держави, як теоретично, так і практично. Важливість цього питання спонукала Рух до таких кроків, які мають компромісний характер на рівні домовленостей з керівництвом держави і деякими політичними силами, заради продовження процесу державотворення в Україні. Діяльність НРУ на цьому полі підтверджує його національну і державницьку позицію, яка передбачала утвердження, зміцнення і розвиток України як національної, правової, соціальної, демократичної держави, орієнтованої на європейські цінності. Досягнення цієї мети прямо залежало крім інших чинників, і від належного обґрунтування доцільності і своєчасності конституційного будівництва в незалежній Україні, це логічно мало б завершитись прийняттям Конституції України, що і було здійснено 28 червня 1996 р. В сучасній українській державі питання вивчення досвіду опрацювання Конституції, відповідного підходу до її вдосконалення і покращення з метою врахування сучасних політичних, соціально-економічних, духовних потреб української нації, взагалі дотримання конституційних норм є питанням безпеки, гарантій майбутнього стабільного розвитку і процвітання України як міцної європейської держави.

¹ Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. — 1989. — 28 вересня. — С. 4

² *Мамонтова Є.В.* Закономірний конституційний процес як об'єктивний прояв особливостей українського патріотизму і розвитку української державності // Український патріотизм — фактор державності, стабільності, добробуту: Колективна монографія / За заг. ред. докт. іст. наук, проф. Г.І. Гончарука. — Одеса: Астропринт, 2002. — 304 с.

³ Народний Рух України: Документи і матеріали. — К.: Ред. вид. відділ Руху: Вид. — культурол. центр «Софія», 1993. — 64 с.

⁴ Народний Рух України: державність, демократія, реформи. Програма. Статут. — К.: Управління ідеології, агітації та пропаганди Народного Руху України, 1996. — 90 с.

⁵ Звернення Народного Руху України до громадян Української держави // Час-Тіме. — 1996. — 9 лютого. — № 6(86). — С. 1.

⁶ Заява Ради національно-демократичних партій України // Час-Тіме. — 1996. — 23 лютого. — № 8(88). — С. 1.

⁷ *Мамонтова Є.В.* Роль НРУ у процесі розробки та прийняття нової Конституції України (1994–1996) // Народний Рух України: місце в історії і політиці. Матеріали п'ятої Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 р., Одеса). — Одеса., 2001. — 204 с.

⁸ Встановити жорсткі терміни розгляду проекту Конституції. Звернення Народного Руху України до Президента України // Час-Тіме. — 1996. — 15 березня. — № 11(91). — С.1.

⁹ РУХ-ПРЕС. Битва за Конституцію триває // Час-Тіме. — 1996. — 15 березня. — № 11(91). — С. 2.

¹⁰ Колонка редактора В. Чорновіл: Конституція — це держава: бути чи не бути? // Час-Тіме. — 1996. — 19 квітня. — № 16(96). — С. 1.

¹¹ Петиційний збір підписів на підтримку Конституції та заборону компартії розпочався. І йде дуже успішно // Час-Тіме. — 1996. — 19 квітня. — № 16(96). — С. 1.

¹² Петиційна кампанія завершена. Петиційна кампанія продовжується // Час-Тіме. — 1996. — 19 липня. — С. 3.

¹³ Виступ на засіданні Верховної Ради В. Чорновола 18 квітня 1996 р. // Час-Тіме. — 1996. — 26 квітня. — № 17(97). — С. 4.

¹⁴ Якнайшвидше прийняття Конституції — в інтересах України. Затримка — на користь лише нашим ворогам. Звернення Народного Руху України до Президента України Леоніда Кучми // Час-Тіме. — 1996. — 26 квітня. — № 17(97). — С. 1–2.

¹⁵ За Конституцію та Україну без компартії // Час-Тіме. — 1996. — 26 квітня. — № 17(97). — С. 1.

¹⁶ За Конституцію та Україну без компартії // Час-Тіме. — 1996. — 24 травня. — № 20(100). — С. 1.

¹⁷ *Мамонтова Є.В.* Преса як інструмент політичної боротьби у конституційному процесі в Україні (1990–1996 рр.) // Народний Рух України: місце в історії і політиці. Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2000 р., Одеса). — Одеса., 2000. — 152 с.

Олександр Майборода

(Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України)

Суб'єктивний чинник в еволюції Народного Руху України

Стаття містить авторське бачення ролі особистості в історії Народного Руху України. Автор на основі власних спостережень аналізує зміни, що відбувались в організації, наслідки, до яких вони призвели та місце партії у політичній системі України.

Personal factor in the evolution of NRU

The article contains author vision of role of personality in history of Narodnyi Rukh of Ukraine. The author on the basis of own experience analyses changes, which took place in organization and consequences to which they led as well as the Rukh's role in the political system of Ukraine.

Незалежність України асоціюють з Народним Рухом України. Асоціювання загалом справедливе, якщо воно не перетворюється на гіперболізацію Руху у цьому історичному акті. Рух дійсно відіграв найпомітнішу роль у здобутті Україною незалежності, але перебільшенням було б вважати, що саме він привів країну до неї.

Сучасники тих подій, як приміром, автор цих рядків, пам'ятає, по-перше пасивність та інертність більшості населення (достатньо згадати два референдуми 1991-го року — у 17 березня та 1 грудня з абсолютно протилежними результатами), а по-друге, різкий злам у ставленні правлячої партійно-радянської і підпорядкованої їй комсомольської номенклатури і до Руху,

і до ідеї незалежності. Навряд чи можна документально відтворити процес психологічної трансформації номенклатури (більшість її тодішніх рішень, домовленостей між окремими її частинами приймалися усно і утаємничено), але слід прийняти як даність, що саме від її остаточного рішення залежала доля України: вона мала у своєму розпорядженні реальні ресурси і вона ще залишилась авторитетом для населення на місцевому, провінційному рівні. Але Рух виконав свою частку історичного завдання — об'єднавши на початковому етапі майже 500 тис. членів (фактично, майже всі були скоріше його симпатиками), він продемонстрував наявність потенційної сили національної демократії, а по друге, він взяв на себе роль агітатора за незалежність і успішно її виконав.

Діяльність Руху у 1989–1991 рр. надала йому беззастережної авторитетності — саме з ним пов'язувались сподівання на вихід із кризи, на соціальну справедливість, на перехід до нової якості життя. Не випадково перший президент України Л. Кравчук на початку 1992 р. пропонував Рухові співпрацю, що фактично означало, що Руху надається можливість стати пропрезидентською партією. Більшість руху визнала пропозицію співпраці з колишньою номенклатурою неприйнятною для себе, але сам факт красномовно свідчив про його вагомe місце у суспільстві.

Причин та чинників, через які Рух у наступному втратив свій вплив на суспільно-політичний процес, було декілька. Серед них не останню роль відіграв суб'єктивний чинник. Причому він стосується не лише Руху, а й того суспільства, в якому він діяв і яке намагався активізувати.

Можливість говорити про суб'єктивні чинники дає мені те, що від самого утворення Руху я був спочатку уповноваженим його осередку в Інституті історії України НАНУ, потім (у 1991–1993 рр.) заступником голови Ради національностей НРУ, у 1993–1994 рр. головою Ради національностей, а після її

фактичного саморозпаду до літа 1995 р. керівником відділу з національних питань Секретаріату НРУ. Згідно Статуту НРУ дві останні посади автоматично робили мене членом Центрального проводу організації, а відтак можливість подивитися на неї із середини.

Зрозуміло, моя вага у Центральному проводі не могла бути великою, оскільки за мною не стояла велика кількість членів місцевих організацій, а відтак і їхніх голосів. Загалом Рух через Раду національностей приваблював громадські організації національних меншин, але не маючи коштів для фінансової підтримки цих організацій міг тільки вести через Раду ідеологічну роботу серед них. Рада національностей була змушена обмежитися декларативними і репрезентативними функціями — зверненнями, заявами, пропозиціями тощо. Певною мірою матеріальним результатом роботи був підготовлений Радою проект закону «Про національні права громадян України». Саме існування Ради національностей у складі НРУ підтверджувало його образ демократичної організації, яка не обмежується інтересами винятково етнічних українців.

Історія Ради національностей є певною мірою ілюстрацією закономірності втрати організацією свого впливу через відсутність фінансових і матеріальних ресурсів, потрібних для широкої ідеологічної та організаційної роботи в масах. Були й інші причини поступового фізичного зменшення НРУ і втрати ним масштабів популярності та впливу. Насамперед, непоєднаність політико-ідеологічних позицій різних його частин, яка «забувалася» на етапі боротьби проти комуністичного режиму і за незалежність, але яка заявила про себе відразу по досягненні мети, і крім того, необхідність входження у політичний процес у якості самостійного суб'єкта, що вимагало конститування Руху як політичної партії, і це відразу відсікло від нього «громадсько активних» але «політично нейтральних». Останні могли б іще залишатися у Русі як у громадській орга-

нізації, але сам бренд «Рух» був привласнений новою партією внаслідок його популярності. Логіка підказувала утворення при партії «Рух» громадської організації під іншим брендом, але він навряд чи міг привабити тих, хто називав себе «рухівець».

Процес політизації Руху виявив ряд негативних особистих рис деяких його лідерів. Особисто мені випадала в око їхня надмірна самовпевненість, що межувала з нарцисизмом і згодом почала проявлятися у вульгарному політичному егоїзмі. Приміром, виділення із Руху різних політичних партій було природнім явищем, але при цьому нерідко партії відрізнялись не так політичними платформами, як обличчями їхніх лідерів: усім хотілося бути вождями. Практично усі партії ставали партіями вождистського типу, головною вадою яких було те, що втрата лідером популярності або сходження його з політичної арени автоматично вели до розмивання самої партії. Не став винятком і партизований Рух.

Катастрофічні наслідки вождізму довелося побачити влітку 1995 р., тобто через рік після обрання Президентом України Л.Кучми, до кандидатури якого під час виборчої кампанії Рух був в опозиції. Несподівано керівник партії В. Чорновіл на Великій раді Руху повідомив, що Л. Кучма нібито «хитнувся у рухівський бік», готовий інкорпорувати представників Руху до влади, але сам Рух взамін має задекларувати готовність співпрацювати з нею. На голосування Великій раді було запропоновано проект відповідної резолюції. Мені довелося поставити В. Чорноволу запитання: — «Що змінилося від 1992 р., коли Рух відмовився від співпраці з Л. Кравчуком, не бажаючи відходити від своєї націонал-демократичної позиції»? Чіткої відповіді на запитання не було. Та не важко було здогадатися, що В. Чорновіл усвідомив марність своїх надій на президентство, а тому пішов на зближення з режимом, що був продовженням радянської номенклатури. Хоча залишались інші шляхи опозиційної діяльності. Перший — готувати іншу

рухівську кандидатуру для наступних президентських виборів, але це, ясно, було б ударом по самолюбству В. Чорновола. Другий — гуртувати усі свідомі громадянські сили для контролю за діями кучмівського режиму, насамперед за процесом приватизації. Розтягування об'єктів промисловості йшло повним ходом і надто велика кількість їх замість модернізації була зруйнована з відповідними соціальними наслідками. Принципова і непідкупна позиція Руху в цьому питанні могла б повністю повернути йому минулий рівень масової підтримки.

Однак, усі члени Великої ради, крім мене, підтримали вождя партії практично без заперечень. Навіть ті кілька членів ради, які сумнівались у доцільності прийняття вірнопідданської постанови, не наважилися проголосувати проти лідера. В одних спрацювала беззастережна віра у вождя. В інших — сподівання на особистий доступ до влади. В цілому ж Рух став партією формально опозиційною, але психологічно надламанною. Результатом став розкол Руху. Партія не спромоглася висунути кандидата на наступні президентські вибори, який міг би об'єднати усі демократичні сили. А хижацьке, поза громадським контролем розтягування державної власності спричинило глибоку соціальну кризу і посилення позицій лівих сил, так що у 1999 р. в умовах альтернативи «або кандидат від номенклатури Кучма, або кандидат від комуністів Симоненко», багатьом з тих в кого Кучма викликав стійку ідеосінкразію, довелося підтримувати його, аби запобігти лівому реваншу.

Суб'єктивний чинник в діяльності Руху проявлявся також у тому, що біля його витоків стояли переважно гуманітарії. Відповідно, вони акцентували насамперед питання мови і культури. Безумовно, постановка цих питань була важлива хоча б тим, що давала можливість розвінчувати «політику пролетарського інтернаціоналізму», демонструючи її потворні наслідки, і тим самим вести наступ на радянську систему в цілому. Але в індустріальних регіонах темою критики радянсь-

кої системи могли бути тільки господарські питання — технологічна відсталість виробництва, неефективність командно-адміністративної системи, міжгалузева співпраця, національний ринок тощо. Рух, треба віддати йому належне, ставив ці питання першочерговими у своїх програмних документах, але відсутність в ньому достатньої кількості фахівців з економіки, з різних галузевих проблем вела до того, що публічні виступи його лідерів поверталися на мовно-культурні і загальні ідеологічні питання.

Крім того, по здобутті незалежності багато лідерів руху визначили себе, без достатніх на те підстав, видатними державотворцями, спокусившись на різні посади, запропоновані номенклатурою, і відійшовши від рухівських справ.

Лідери, що залишилися у партизованому Русі, переймалися насамперед здобуттям необхідної кількості голосів на парламентських виборах, які дали б їм можливість зберігати крісла народних депутатів. Оскільки форпостом націонал-демократії історично стала Західна Україна, то її електорат вважався Рухом найбільш надійним і стабільним. Населення Західної України особливо болісно сприймає втрату українцями деяких рис своєї ідентичності (мови, традицій), і саме цю особливість західноукраїнської психології використовував Рух для збереження свого електорату. Приміром, мої усні звернення до керівників Руху щодо необхідності відреагувати на різні випадки юдофобії або русофобії наражались на відповідь, що ці питання для Руху є дещо дріб'язковими. Судячи з усього, вони побоювалися стати в очах західного електорату людьми, для яких проблеми етнічних українців не є пріоритетними.

Результатом стало перетворення Руху на регіональну партію. Понад те, регіональними (читай західно- і частково центрально-українськими) стали усі націонал-демократичні партії. Навпаки, «номенклатурні» партії стали східно- і південноукраїнськими, що матеріалізувалося у політичній регіоналізації

України. «Номенклатурні» партії на противагу націонал-демократичним завжди підкреслювали свій економічний і господарський прагматизм і тільки зараз, коли стають наочними руйнівні наслідки владарювання їхніх представників на Сході та Півдні України, вони почали апелювати до мовно-культурних питань (своєрідне дежавю із зміною актора). Однак, якщо мовно-культурна тематика у виступах лідерів-гуманітаріїв Руху була природною, то у виступах представників «партії професіоналів» вона виглядає як визнання їхньої політичної та економічної неспроможності.

Відтворення Руху зразка кінця 1980-х — початку 1990-х років неможливе й не потрібне. По-перше, тому, що зараз зростає актуальність «спеціалізованих» громадських організацій — освітніх, правозахисних, екологічних тощо. По-друге, вже немає тоталітарного політичного режиму як спільного ворога. По-третє, основними акторами, спроможними здійснити модернізацію країни, стали політичні партії. Відтак, існує потреба у великих міжпартійних об'єднаннях, що має бути передумовою утворення кількох потужних політичних партій.

Рух залишиться видатним епізодом в українській історії. Насамперед, як канал політичного самовираження людей, тривалий час позбавлених тоталітарним режимом такої можливості. Без прикладу Руху навряд чи була б можлива «помаранчева революція». На рівні національної психології і національної політичної традиції Рух залишатиметься зразком суспільної консолідації незалежно від того особистого політичного вибору, що його зробили для себе рухівські лідери.

Олександр Андрошук
(Інститут історії України НАН України)

В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів на проблему

У статті, написаній на широкій джерельній основі (тексти виступів, промов, положення політичних програм та декларацій), простежено еволюцію поглядів В. Чорновола на ідею запровадження федералізму в Україні, окреслено чинники, які зумовили зміну думок політика щодо згаданої проблеми, тобто поступову відмову від суто федеративних проєктів і зосередження на відстоюванні принципів децентралізації влади та забезпеченні повноцінного місцевого самоврядування.

Viacheslav Chornovil and idea of federalization of Ukraine: evolution of views on the problem

The piece investigates an evolution of Chornovil's views on federalization of Ukraine, analyses factors that influenced this evolution. The article is based on wide array of published documents (public speeches, political statements and declarations).

Тема можливої федералізації України належить до тих, що активно фігурували у політичному, політологічному та історичному дискурсі України впродовж двох останніх десятиліть. З іншого боку, ця тема — типовий приклад того, як важко серед міфологізованих та стереотипних нашарувань побачити первісні, реальні факти.

У дискусіях довкола теми федеративного устрою для України неодмінно присутнє прізвище В'ячеслава Чорновола. Достатньо задати словосполучення «федералізм Чорновіл» у найпопулярнішу пошукову систему всесвітньої електронної

мережі й переглянути результати пошуку аби переконатись у потужній силі стереотипного мислення та новочасної міфотворчості. З наведених пошуковою системою численних згадок та посилань можемо дізнатись, що саме В'ячеслав Чорновіл чи то наприкінці 1980-х, чи на початку 1990-х був головним ініціатором та захисником ідеї перетворення України у федеративну державу. При цьому, лише окремі матеріали містять більш-менш розлогий опис обставин, за яких проголошувалась ця ідея, як вона еволюціонувала. Адже для з'ясування цих питань потрібне справжнє, ретельне дослідження з використанням якнайширшої джерельної бази, що не завжди характерне для журналістських рефлексій стосовно почутого та прочитаного з описуваної теми.

Спробу простежити погляди визначного громадського діяча і політика на проблему державного устрою України, й, зокрема, його ставлення до проблеми федералізації та регіоналізації країни, зробив у своїй невеликій розвідці історик, доцент кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника Сергій Адамович¹. Щоправда, дослідник зосередився переважно на викладі аргументів на користь тези, що Галицька асамблея не була проявом сепаратизму.

З огляду на вище зазначене завданням, мета цього дослідження полягала в тому, щоб максимально конкретно, з опертям на широкий джерельний матеріал (тексти виступів, промов, положення політичних програм та декларацій, виголошених В. Чорноволом) простежити еволюцію поглядів політика на ідею федералізму в Україні, окреслити траєкторію такої еволюції та чинники, які її визначили.

Актуалізація ідеї федералізму в пізньорадянській та пострадянській Україні, на думку дослідників, обумовлювалась кількома обставинами. Ярослав Дашкевич писав, про те, що гасло федералізації на початку 1990-х висувалось і підтримувалось

«як політичне заклинання: або просто бездумно, що є великою політичною провиною в такий важкий для України час; або задля демагогії, без політичного обґрунтування, що є, очевидно, не меншою політичною провиною; або з провокаційною метою, щоб збуджувати від середні тенденції, скеровані на розвал Української держави й чергове розчленування української нації»². Якщо погодитись з першими аргументами, то цілком логічним виглядає припущення про те, що політики щойно проголошеної незалежної держави, яка постала перед багатьма проблемами, інтуїтивно покладали на федералізм чималі, часто необґрунтовані надії. Адже, як підкреслює політолог Ярина Боренько, в пост-комуністичних країнах унітаризм, як антипод федералізму, ототожнювався з централізмом і ніс негативне навантаження³. З іншого боку, у демократів ідея федеративного устрою базувалась на небезпідставному (з огляду на брак демократичних навичок) страхом перенесення свавілля колишнього союзного центру до центру київського, а також розумінні необхідності конструктивних протиаг неминучим у перехідний період відцентровим тенденціям у вигляді крайового сепаратизму⁴. Останнє, певною мірою, слугує поясненням того, що найраніше з підтримкою федеративної ідеї в Україні в новітній час виступили політики національно-демократичного блоку, в першу чергу, В. Чорновіл.

За свідченням сина політика (Тараса Чорновола), ідея федеративної України вперше виникла у В. Чорновола в 1987 р. Свій задум він виклав на засіданні Львівського дискусійного клубу⁵. На разі не вдалося віднайти документального (письмового) підтвердження наведеного факту, як і, зрештою, спростувати його. Здається, наведений факт може бути цілком правдивим.

За два роки по тому, у 1989 р. знаходимо підтвердження прихильності В'ячеслава Чорновола федеративній ідеї. У жовтневому номері часопису «Політика», що мав підзаголовок «Незалежне інформаційне агентство» (наступний номер ви-

йшов із підзаголовком «Незалежне видання при Асоціації молодіжних організацій») і виглядом нагадував типовий «продукт самвидаву», була вміщена політична програма В. Чорновола, як кандидата в народні депутати. Її виклад цілком підтверджує висловлену раніше тезу про сприйняття федералізму як протиположності централізму: «Гадаю, що натерпівшись від тоталітаризму і імперського централізму, вільна Україна здобуде стійкий імунітет проти всяких диктатур, однопартійних режимів, непогрішимих вождів, партій вчень. І не захоче мій народ міняти накинута ззовні московський централізм на рідний київський, а піде шляхом традиційного ще з князівських і козацьких часів демократичного самоврядування»⁶. Політик уявляв майбутню Україну федеративною державою — «союзом земель, які склалися історично і несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різноманітне обличчя єдиного народу». Документ важливий ще й тим, що, на відміну від багатьох інших, деталізував бачення Чорноволом федеративного проекту для України. З огляду на завдання цієї розвідки, дозволимо собі навести дещо розлогу, але красномовну цитату зі згаданої програми: «Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим — як незалежного сусіда, або автономну республіку в союзі з Україною. Кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку Раду, Галицьку Раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення, і порівним — від земель) Центральна Рада України відатиме і берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію, на вільні вибори, на свободу слова і друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканість і гідність особи)»⁷.

У запропонованій В. Чорноволом програмі-мінімум, перераховувались законопроекти, прийняття яких він обіцяв домагатися насамперед. Серед першочергових кроків мало бути ухвалення «Закону про державний устрій України» й проголошення України федеративною республікою, що складалася б із 12 федеральних земель з широким політичним, соціально-економічним, культурним самоврядування. Відповідно до проекту найвищий законодавчим органом республіки мала стати двопалатна Центральна Рада України. Наступним кроком, за задумом політика, мало б бути прийняття «Закону про національні меншості, який гарантував би неукраїнським меншостям республіки (росіяни, євреї, поляки, білоруси та ін.) культурно-національну автономію, а у випадку суцільного за мешкання (угорці, греки, румуни та ін.) — адміністративно-національну автономію (національні сільські ради, повіти та ін.)». Окремий пункт Закону мав передбачати «повернення (при матеріальному та іншому сприянні держави) репресованого кримськотатарського народу в місця колишнього проживання в Криму і утворення в складі України Кримської Автономної Республіки, в якій із трьох основних національностей корінному народу для відновлення його державності будуть надані певні пріоритети (щодо мови, участі у керівних органах)»⁸.

Проте із вступом до практичної політики та активної діяльності федералістська риторика В. Чорновола зазнала певних коректив. Після перемоги національно-демократичних сил на виборах до місцевих рад у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях з'явилась ідея автономії західного регіону. В умовах інформаційної війни, економічної та політичної блокади з боку комуністичного керівництва, влада опозиційних областей почала координувати свою діяльність. Наслідком спільних дій стало створення та діяльність Галицької асамблеї. У відповідь на звинувачення комуністичною владою у сепаратизмі та планів автономізації Галичини учасники

асамблеї заявляли, що «Галичина мислить себе тільки в складі Української держави, але держави національної (в широкому розумінні цього слова)...»⁹. Питання про автономію та перехід до федеративного устрою відкладалось надалі. В. Чорновіл, зокрема, заявляв: «Хочу особливо підкреслити, що Галицька асамблея — не реалізація моєї давньої ідеї про федеративний устрій України. Поки що це було б не на руку демократичним силам. Але вважаю цю ідею плідною, і коли в нас буде нова, суверенна держава, перші кроки галицької єдності, без сумніву, знадобляться»¹⁰. Очевидно не останню роль у повному відступі від федеративних ідей відіграла серед іншого критика частини прихильників національно-демократичних сил. Вже цитований вище Ярослав Дашкевич, зазначав тоді: «Якщо демократи (ті, що далі пропагують федералізацію-регіоналізацію) потуратимуть такому процесові, то він охопить із законодавчим процесом, треба думати, Донкривбас, т. зв. Новоросію, Закарпаття, може й інші «землі». Якесь дитячо-наївне захоплення Галицькою асамблеєю багатьом не дає можливість зрозуміти, що такий галицький сепаратизм — вода на млин сепаратистам, шовіністам, які прагнуть розчленувати соборну Україну»¹¹. Лідер Української між партійної асамблеї Ю. Шухевич застерігав, що тенденції до автономізації Галичини могли призвести до розпаду України¹².

До того ж, як зізнавався сам В. Чорновіл, попри певні підстави для популярності ідеї галицької окремішності (існування ЗУНР; вищий, ніж у цілому по Україні рівень національної свідомості та організованості) галичани дуже насторожено сприймали ідею федеративного устрою України в майбутньому¹³. Ідею окремішності, автономії заступило почуття месіанської ролі Галичини, покликання пробуджувати цілу країну. Виступаючи на Галицькій асамблеї 16 лютого 1991 р. В. Чорновіл підкреслював, що «Галичина мислить себе тільки в складі Української держави, але держави національної (в широкому

розумінні цього слова)... Якщо буде обрано курс національно-державницький, то відпаде і окремішність Галичини і певна особність її політичної лінії — залишиться географічний термін та ще, може, назва федеральної землі при можливому майбутньому федеративному устрої незалежної Української держави... Галичина — не сама за себе, Галичина — не сама по собі, Галичина сьогодні — остання фортеця української нації, здавати яку ми не маємо права і не будемо цього робити»¹⁴ⁱ.

Відомий історик, політолог і журналіст Вахтанг Кіпіані вважає, що підняття питання федералізму В'ячеславом Чорноволом на початку 1990-х була чистою політикою, спробою захисту вибору національно-патріотичної Галичини від комуністичної «групи 239» в Верховній Раді УРСР, а ідея Галицької асамблеї тоді так і не вийшла за рамки оригінального проекту голови Львівської облради народних депутатів. Чорновіл за якийсь рік сам переконався, що ідея об'єднання трьох галицьких областей не працює — це лише політичний інструмент, немає ні механізмів, ні конкретних планів, ні фінансів, ні, зрештою, бажання громадян якимось виокремитись із загально-республіканського процесу «розбудови держави». Більш радикальним в своїх оцінках ролі В. Чорновола в історії Галицької Асамблеї є політолог та прихильник «західноукраїнського сепаратизму» Олег Хавич, який критикував політика за те, що він використав цей реальний плацдарм автономізму лише як трамплін до Києва й піддався впливу Леоніда Кравчука. Останньому вдалося, на думку дослідника, переконати Чорновола в «небезпеці сепаратизму»¹⁵.

Тут не має потреби детально характеризувати діяльність Галицьких асамблей та роль в них В. Чорновола. Для загального контексту цієї розвідки достатньо скористатись вже згаданим дослідженням С. Адамовича. Відзначимо лише, що й надалі В. Чорновіл постійно підкреслював, що не відмовляється від федеративного проекту для України, але його реалі-

зація буде можлива лише після побудови в країні міцної національної держави. При кожній нагоді політик декларував позицію послідовного прихильника широкої політичної, економічної децентралізації. Виступаючи в якості кандидата на посаду голови Верховної Ради УРСР у травні 1990 р., В. Чорновіл гостро критикував монополію на політику та ідеологію КПУ, нездатної вести конкурентну ідейну боротьбу без обману, без придумувань «галицьких автономій». Викладаючи тези власної політичної програми В.Чорновіл зазначав: «Відмова від демократичного централізму і найширше самоврядування аж до федеративного устрою незалежної України в дальшому майбутньому, але не зараз (це я трохи полемізую з претендентом Гриньовим)...»¹⁶. Тут варто відзначити, що презентуючи свою платформу, В. Гриньов акцентував увагу на можливих загрозах територіальній цілісності України, а тому вважав питання федералізації України саме на часі («На порядку денному для мене стоїть питання про федеративний устрій»)¹⁷.

На 1991 р. В. Чорновіл фактично зайняв власну нішу на загальноукраїнській політичній арені, з притаманними йому ідеологічними принципами та переконаннями, в тому числі, й стосовно майбутнього територіального устрою України. Разом з тим у цей час з'явилися й інші політики, які декларували свою прихильність федеративній ідеї (В. Гриньов), а головне, окремі регіони активно демонстрували прагнення до автономії чи навіть незалежності. Остання обставина особливо непокоїла прихильників ідеї «соборної України» та єдиної української нації. Тому, вступивши 1991 року в передвиборчу боротьбу за президентську посаду, В. Чорновіл, часом з власної ініціативи, а часом у відповідь на закиди опонентів, неодноразово пояснював свою позицію стосовно можливостей федералізації України. При цьому він підкреслював, що не є прихильником територіальних автономій, таких як Крим. Більше того звину-

вачував партійно-управлінську верхівку в мусуванні ідей автономізації Закарпаття чи створення так званих Новоросії, Криворізько-Донецької республіки. В одному з інтерв'ю у вересні 1991 р. В. Чорновіл висловився з притаманною йому емоційністю: «Нам ніхто не давав права розвалювати Україну на якісь державки! Моя ж ідея федеративного устрою нічого спільного з цим не має. Вона полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні з підпорядкування центру, центральному уряду. (...) А крім того перехід до такого устрою зараз не на часі. Спершу слід збудувати міцну Українську державу»¹⁸.

У програмному документі «Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В. Чорновола» йшлося про те, що його основними принципами політики в сфері державного будівництва (серед іншого) будуть: 1) реорганізація системи державного управління — створення двопалатного професійного парламенту; 2) політико-адміністративна реформа, яка передбачатиме розширення місцевого самоврядування, запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць¹⁹. У документі можемо помітити зміну риторики політика: в тексті не вжито термінів «федеративний», «федералізм». Натомість В. Чорновіл починає частіше вживати менш дратівливий термін «земельний поділ»²⁰. Попри це, суперники на виборчих перегонах продовжували акцентувати увагу на федеративних поглядах Чорновола. Зокрема, Л. Лук'яненко, наголошував на принциповій різниці їх позицій: «Скажімо, пан Вячеслав як реальну розглядає можливість федерального (земельного) устрою України. Власне кажучи, це теж не особлива позиція. Вона дедалі частіше звучить в устах кандидатів, з огляду на процеси в Криму, на Донбасі, Нижньому Придніпров'ї»²¹; «Основна різниця, яка є між мною і Чорноволом є те, що він виступає за федеративний устрій України. Я проти федерації»²².

Відповідаючи на запитання журналіста газети «Голос України» під час тижневої поїздки Донбасом в рамках президентської кампанії 1991 р., В. Чорновіл дещо пояснив такі зміни у власному політичному лексиконі: «Відносно федеративного устрою. Я зараз не буду включати у свою програму такої термінології, бо мене можуть не зрозуміти. Але ж є федеративний устрій в середині єдиної однонаціональної Німеччини, і є такі країни, як Югославія і Радянський Союз, які також називаються федеративними. Деякі мої опоненти постійно плутають ці два поняття, чи роблять вигляд, що не розуміють, причому так, що використовують це проти мене. І тому я, певне, заміню поняття федеративність іншим — регіональне самоуправління. (...) На мою думку, федеративний устрій — це широке місцеве самоуправління. Це не національне самовизначення, спроба робити на Україні якісь республіки, тобто держави в державі. Це дуже небезпечна справа, це те, що може розтягти, розвалити Україну на окремі держави»²³. Політик вважав штучним існуючий поділ України на 25 областей та пропонував для більш широкого самоврядування об'єднати дві-три суміжні області, запозичивши при цьому досвід скоординованої роботи в Галичині.

Негативно оцінював В. Чорновіл перспективи відокремлення східних областей України, вважаючи що нав'язування місцевому населенню подібних ідей «є чиеюсь спрямованою політикою»²⁴. З огляду на гостроту ситуації особливу увагу В. Чорновіл приділяв Криму. Будучи послідовним противником територіальної автономії, політик вважав прецедент Кримської автономії «величезною помилкою» і «однією з найбільших провин Леоніда Кравчука перед Україною»²⁵.

Загострення проблеми автономістських та сепаратистських рухів на початку 1990-х призвело до послаблення позиції прихильників федеративного устрою. Ідеї перебудови України на принципах федералізму почали тлумачитись багатьма полі-

тиками, в першу чергу, правоцентристського спрямування, або як антидержавні, або як необґрунтовані та передчасні. Здається саме в цей час ставлення В. Чорновола до проблеми територіального устрою зазнає подальших змін. На наш погляд, остаточний відхід від федеративного проекту для України стався після 1992 р. і був прискорений вже згаданими чинниками. До такого висновку спонукає дискусія, яка розгорілась на IV Великих Зборах Народного Руху України (4–6 грудня 1992 р.). На Зборах обговорювалась підготовлена робочою групою «Концепція державотворення України». Презентуючи «Концепцію», В. Черняк наголосив на важливості питання про форму державного устрою. Викладаючи позицію розробників програмного документу, він відзначив: «Ми виходимо з того, що за історичними, етнічними, політичними, соціально-психологічними чинниками, Україна тяжіє до федералізму. Перспектива України, на наш погляд, — федеративна держава. Ми за поділ України на землі, за регіоналізацією і федералізацією, але на основі принципу соборності України. Ми за федералізацію в розумінні децентралізації»²⁶. Доповідач наголошував, що мова йшла про перспективу, а в тогочасних умовах Україна мала залишатися унітарною. Водночас децентралізація розглядалась як шлях до демократизації всієї політичної системи і суспільства: «Ми вважаємо, що поступовий перехід до тривалого процесу земельного поділу України сприятиме збереженню її соборності... Тобто, надаючи автономію землям, ми будемо сприяти демократизації державності. (...) Крім того, земельна, територіальна організація України, тобто демократизація на місцях, сприятиме нейтралізації авторитарних і тоталітарних тенденцій з боку центральної влади і забезпечить їх демократизацію»²⁷. Попри намагання згладити категоричні формулювання в ході обміну думками виникла гостра дискусія щодо можливого федеративного устрою України. Так М. Поровський у своєму виступі вказував на зовнішні, зокрема, російські чин-

ники в провокуванні сепаратистських рухів в різних регіонах України, особливо у Криму, і застерігав від можливих небезпек, які могла нести ідея федералізації: «І тому я сьогодні не міг знову ж таки погодитись із висновками виступаючого з цієї трибуни шановного пана Черняка про те, що майбутнє України — у федералізмі. Це початок краху... Ідея федералізму є абсолютно ворожою ідеї соборності Української держави. На засадах федералізму негайно, в той час, коли не сформоване державне мислення людей, буде законсервовано сьогоднішній стан русифікації України, в частині регіонів буде введена, виходячи з прав місцевого самоврядування, двомовність, російські школи, видання... Якщо Росія сьогодні в цілому не може проковтнути Україну, то ця ідея федералізму спричиниться до поглинання її частинами. І тому вважаю, що ми на з'їзді цю ідею повинні абсолютно викреслити, вона не поєднується з ідеєю унітарності Української держави. Це щось таке якби ми захотіли печеного льоду. Україна повинна бути унітарною, централізованою до сформування державної свідомості людей соборною державою»²⁸. Занепокоєння можливим посиленням відцентрових процесів на місцях, пов'язаним із федералізацією, висловив і тогочасний Голова Державної адміністрації Львівської області Степан Давимука. Ще більш категоричним в критиці ідеї федералізації був голова Селянсько-Демократичної Партії С. Плачинда: «Наша Селянсько-Демократична Партія принципово стоїть за те, щоб Україна була унітарно-центральною державою (оплески). Це сувора необхідність сьогоднішнього дня ... (...) Зараз перший період державотворення, і це необхідність — унітарно-центральною державою (федералізація, децентралізація) — це лазівка для шовіністичних сил, для отих, як ми делікатно називаємо, сепаратистських сил, які намагаються розчленувати Україну (оплески)»²⁹.

Під кінець засідання В. Чорновіл узяв слово, щоб відповісти на подані записки, серед яких багато стосувалось «того не-

щасного федералізму». Політик, зокрема, сказав: «У нашій програмі державотворення йде мова тільки про перспективу, я навіть не вживав би слово «федералізація» — воно дуже, дуже багатозначне. Воно натякає на якусь державність у державі. Можна говорити тільки про далеку перспективу земельного устрою, розширення місцевого самоврядування... Те, з чим ви не погодитесь, там (в Концепції — А.О.) ніколи не буде»³⁰. У результаті, було відредаговано пункт 2. «Концепція державного устрою» у такому вигляді: «За історичними, етнічними, економічними, політичними, соціально-психологічними чинниками українське суспільство не є однорідним. З метою забезпечення незалежності і розбудови повноцінної державності Україна має залишитися унітарною за формою свого державного устрою. При цьому слід рішуче і послідовно проводити децентралізацію функцій державного управління», а також додано пункт «Потребує розв'язання проблема Кримської автономії». Описані дебати остаточно примусили В. Чорновола уникати надалі в своїх виступах питання можливого федеративного устрою в Україні. Разом з тим, можемо припустити, що це не означало цілковитої відмови від ідеї децентралізації влади та управління, в тому числі, шляхом запровадження федеративного устрою.

В. Чорновіл й надалі постійно тримав у полі зору Кримську проблему і щоразу реагував на загострення ситуації.

Таким чином, можемо стверджувати, що з часу першого оприлюднення ідеї федеративного устрою для України В. Чорноволом наприкінці 1980-х, позиція політика зазнала помітної трансформації. Ці зміни можна охарактеризувати як рух у напрямку відмови від відверто прямолінійної пропозиції федералізації України і запровадження поділу на 12 автономних утворень (земель) до акцентування необхідності децентралізації в державі, забезпечення реального місцевого самоврядування. Відтак, федералізація, почала розглядатись В. Чорноволом лише

як віддалена перспектива. Така еволюція поглядів політика на проблему не зашкодила різним політичним силам України в наступні роки використовувати та інтерпретувати згадані тут факти у власних цілях в ході гарячих баталій за владу.

¹ *Адамович С.В.* Погляди Вячеслава Черновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2006. — С. 380–383.

² *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. — 1991. — червень (ч. 12).

³ *Боренько Я.* Що може регіон? Співвідношення територіальної організації держави і можливостей реалізації регіональних інтересів // *І. Незалежний культурологічний часопис.* — 2002. — № 23. — С. 122.

⁴ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. — 1991. — червень (ч. 12).

⁵ *Стецишин О.* Автономія чи децентралізація влади? // *Експрес.* — 2003. — 23–30 січня.

⁶ Вячеслав Чорновіл. Моя виборча програма // *Політика.* — 1989. — № 1. (жовтень). — С. 2–3.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ До незалежності — мирним шляхом // *За вільну Україну.* — 1991. — 21 лютого.

¹⁰ В єдності сила народу // *За вільну Україну.* — 1991. — 16 лютого.

¹¹ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. — 1991. — червень (ч. 12).

¹² *Адамович С.В.* Погляди Вячеслава Черновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2006. — С. 382.

¹³ *В.Чорновіл*. Компартія фактично існує // Літературна Україна. — 1991. — 19 вересня.

¹⁴ До незалежності — мирним шляхом // За вільну Україну. — 1991. — 21 лютого.

¹⁵ Друкована версія: *Хавич О.* Смерть Галичини // Молода Україна. — 2003. — № 5 (Листопад). [http://www.molodaukraina.org/news.asp?](http://www.molodaukraina.org/news.asp)

¹⁶ Радянська Україна. — 1990. — 1 червня.

¹⁷ Радянська Україна. — 1990. — 1 червня.

¹⁸ *В.Чорновіл*. Компартія фактично існує // Літературна Україна. — 1991. — 19 вересня.

¹⁹ Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В.Чорновола // Демократична Україна. — 1991. — 19 жовтня. — С. 2.

²⁰ *Рышков В.* Вячеслав Чорновіл: «Для мене Донбасс не є Terra incognita» // Жизнь. — 1991. — 27 сентября. — С. 1.

²¹ *Лук'яненко В.* Президентом можеш і не бути, а гетьманом — зобов'язаний // Демократична Україна. — 1991. — 19 жовтня. — С. 2.

²² *Левко Лук'яненко.* «Чорновіл — за федеративний устрій, а я — проти» // Молода гвардія. — 1991. — 5 жовтня. — С. 1.

²³ Тиждень у шахтарському краї: В.Чорновіл про устрій України // Голос України. — 1991. — 28 вересня.

²⁴ Тиждень у шахтарському краї: В.Чорновіл про устрій України // Голос України. — 1991. — 28 вересня.

²⁵ *В.Чорновіл*. Компартія фактично існує // Літературна Україна. — 1991. — 19 вересня.

²⁶ IV Великі Збори Народного Руху України 4–6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт. — К.: Секретаріат НРУ, 1993. — С. 23.

²⁷ IV Великі Збори Народного Руху України 4–6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт. — К.: Секретаріат НРУ, 1993. — С. 24.

²⁸ IV Великі Збори Народного Руху України 4–6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт. — К.: Секретаріат НРУ, 1993. — С. 47–48.

²⁹ Там само. — С. 50, 61.

³⁰ Там само. — С. 95.

Тарас Шульга
(Інститут історії України НАН України)

Співпраця Народного Руху України та Меджлісу кримськотатарського народу: причини та наслідки

Стаття присвячена проблемі стосунків між найважливішою національно-демократичною силою 1990-х років, Народним Рухом України, та кримськотатарським національним рухом, представленим Меджлісом кримськотатарського народу. Розглянуто чинники, які спонукали ці політичні сили до тривалої співпраці та наслідки цього процесу для обох сторін. Наводяться аргументи на користь тези про порівняно більшу користь від співробітництва для кримськотатарської сторони.

Narodnyi Rukh Ukrainy and Crimean Tatar Mejlis: Causes and Results of Cooperation

The article is devoted to the problem of relations between most influential right-wing (National-Democratic) political organization of Ukraine in 1990-ies, the Narodnyi Rukh Ukrainy and the Crimean Tatar national movement, represented through its umbrella organization, the Crimean Tatar Mejlis. Analysis of the factors contributing to sustained cooperation between these forces, as well as the results of this policy, is offered. Author argues that the Crimean Tatar leadership gained relatively more from the cooperation than their Rukh counterparts.

Народний Рух України (заснований 1989 року, далі НРУ) та Меджліс кримськотатарського народу (заснований 1991 року, далі Меджліс) були якоюсь мірою приречені на співпрацю із самого початку свого існування. Обидві організації постали за

участі колишніх дисидентів (лідери-засновники обох організацій, В. Чорновіл та М. Джемілев, навіть були свого часу ув'язнені у сусідніх таборах)¹, обидві представляли інтереси національних меншостей СРСР, обидві залишилися в (більш чи менш конструктивній) опозиції і після розпаду Союзу. Ще на своєму Установчому з'їзді у 1989 році НРУ закликав до відновлення прав кримськотатарського народу, а представник кримськотатарського національного руху (і один з майбутніх лідерів Меджлісу) І. Умеров висловив підтримку новій організації². Тим не менше, історія знає аж занадто багато прикладів зіткнень між різними національними рухами, особливо після краху їхніх основних ворогів, які (за дивною іронією долі) відігравали роль об'єднувачів меншин. Нічого подібного до подій у колишній Югославії початку 1990-х років чи в державах-спадкоємцях Австро-Угорщини наприкінці 1910-х років у випадку кримськотатарського та українського рухів не сталося. Теоретично, ніщо не заважало конфлікту і між НРУ та Меджлісом: накладені одна на одну «ідеальні вітчизни»³, різні бази підтримки. Тим не менше, НРУ (незважаючи на докладані зусилля) ніколи не мав скільки-небудь сильних позицій у регіоні, більше того — лише співпраця з Меджлісом давала надію на хоча б незначний вплив на розвиток подій у Криму зсередини.

Ця слабкість впливів Руху (як, утім, і — ще більшою мірою — решти націонал-демократів) пояснювалася не тільки (і навіть не стільки) особливостями етнічного складу населення Автономної Республіки Крим, як він подавався у переписах 1989 та 2001 років. Обидва ці переписи під одним означенням «українці» об'єднували як мінімум дві суттєво відмінні групи: переважно україномовних, внутрішньо відокремлених від росіян мешканців Заходу та (із застереженнями) Центру країни з переважно російськомовними, свідомими своєї належності до «східнослов'янського суперетносу» громадянами східних та

південних областей. Більше того — навіть саме існування окремої власне української ідентичності серед значної частини цих російськомовних українців є сумнівним — частим явищем серед них була (і є) подвійна ідентичність⁴. А оскільки Рух сприймався (інше питання, наскільки обгрунтовано) як сила, що загрожує російській культурі, чи й навіть безпеці (зокрема, економічній) російської громади в Україні, то він не міг розраховувати на суттєву підтримку серед цієї частини населення — яка у Криму складала абсолютну більшість громадян. З іншого боку, лідери Меджлісу, на відміну від керівництва НРУ, мали беззаперечну підтримку серед більшості своїх одноплемінників (це проявлялося навіть формально — Рух після 1992 року став лише однією з українських партій, Меджліс же і далі вважав себе (і значною мірою був) загальнонаціональною організацією). Однак ця підтримка була все ж недостатньою навіть для забезпечення адекватної репрезентації кримських татар в органах офіційної влади — як центральної, так і кримської, особливо за умов мажоритарної виборчої системи. Програма Меджлісу передбачала (і передбачає) реалізацію кримськотатарським народом права на вільне національно-державне самовизначення на власній території⁵. У той же час лідери Меджлісу усвідомлювали нереальність створення національної держави (як мінімум у середньостроковій перспективі) і потребували підтримки з боку українського уряду чи хоча б достатньо впливових загальноукраїнських політичних сил. Таким чином, союз між НРУ та Меджлісом став результатом вибору меншого зла обома сторонами. Що він дав? Меджліс (в особі своїх лідерів) отримав гарантоване представництво у Верховній Раді України, яке принесло певні можливості лобювати інтереси чи то всієї громади, чи її найвпливовішої частини у столиці. НРУ здобув стабільну підтримку приблизно 10% виборців Криму — явно недостатню для ефективного впливу на кримську політику, а так само і для збільшення впливу НРУ в загально-

державному масштабі. Однак прямі контакти між Меджлісом та центрами ухвалення рішень у Києві (незалежні від нестабільних відносин НРУ та центральної влади) відігравали чи не більшу роль, ніж опосередкований вплив Меджлісу через НРУ. Важливе місце у цих контактах посідала, зокрема, Рада представників кримськотатарського народу при Президентові України, утворена указом Президента Кучми від 18 травня 1999 року⁶. НРУ ж, у свою чергу, хоча і не діставав електоральної користі від залучення кримськотатарських виборців на свій бік, оскільки Меджліс отримував більшу частку загально рухівських мандатів, ніж частка кримськотатарських голосів у загальній масі виборців НРУ⁷, але домогся реалізації своєї політичної мети: кримські татари твердо стали на проукраїнські позиції, чим спричинилися до утримання півострова у складі України. Протягом 1990-х років НРУ втрачав позиції, Меджліс же як мінімум зберігав їх стабільними (приплив нових репатріантів збільшував базу кримськотатарського національного руху, що дозволяло йому залишатися відносно потужним незважаючи на погіршення економічного становища більшості кримських татар та зростання авторитарних тенденцій у країні; зростання впливу центрального уряду в Криму обмежувало свободу дій проросійських політичних сил, котрі нерідко були також і антиатарськи налаштованими; однак економічна диференціація всередині кримськотатарського етносу роз'єднувала його і тим самим послаблювала Меджліс⁸). Розпад НРУ 1999 року (з наступною частковою інтеграцією до складу «Нашої України» та майже тотальним занепадом колись сильної організації) пройшов для Меджлісу відносно безболісно — передусім через прихід до влади кіл національно-демократичної орієнтації, уособлених В. Ющенком. Активізація політики Росії, зокрема і щодо кримського питання, забезпечує актуальність кримськотатарської підтримки для будь-якого майбутнього уряду у Києві.

Отже, основні наслідки співпраці виглядають так:

1. Крим утримано, не в останню чергу завдяки діям Меджлісу;

2. Лідери Меджлісу закріпилися у Києві як другорядні учасники політичного процесу, віддалившись при цьому від рядових членів своєї громади;

3. Кримськотатарська громада в цілому може розраховувати на підтримку (хоч і недостатню) з боку Києва (але ця підтримка зумовлювалася не тільки співпрацею Меджлісу з НРУ);

4. НРУ фактично зник з кримської політичної сцени (утім, як і з загальноукраїнської);

5. Близькі до НРУ за (офіційними) платформами сили і далі можуть розраховувати на підтримку з боку Меджлісу, що однак, зовсім не гарантує тотальної підтримки з боку кримських татар (внаслідок все більшої відчуженості між керівництвом та рядовими учасниками кримськотатарського національного руху).

¹ *Sasse G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict.* — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. — P. 341.

² Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — К.: Інститут історії України, 2009. — С. 123.

³ Якщо для Меджлісу корінними народами Криму є лише кримські татари та малочисельні караїми і кримчаки, а все слов'янське населення розглядається як мігрантське (див, наприклад:

Этносы Крыма — возвращение истины: к концепции Крымского этнографического музея, [http://www.cidct.org.ua/ru/Avdet/14-15\(92\)/13.html](http://www.cidct.org.ua/ru/Avdet/14-15(92)/13.html), доступ чинний за станом на 16 листопада 2009), то для значної частини націонал-демократів була і є характерною теза про автохтонність кримських українців:

Міндюк О. Українці — корінний народ Криму. — Львів: Сполом, 2000. — 32 с. (також в Інтернеті: <http://www.ukrlife.org/main/minduk/right.htm>, доступ чинний за станом на 16 листопада 2009 року);

Сергійчук В.І. Український Крим. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.

⁴ Проблему російсько-української біетнічності розглянуто в працях В.Є. Хмелька (див., зокрема: *Хмелько В.Є.* Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. — Т. 32. Соціологічні науки. — С. 3–15).

⁵ Положення о Меджлисе крымскотатарского народа, <http://www.cidct.org.ua/ru/mejlis/mejlis.html> (доступ чинний за станом на 16 листопада 2009 року).

⁶ Характерно, що персональний склад Ради збігався зі складом керівництва Меджлису, навіть незважаючи на той факт, що Меджліс не було зареєстровано (текст Указу див: <http://www.uzakon.com/document/spart58/inx58660.htm>, доступ чинний за станом на 16 листопада 2009 року).

⁷ Під час виборів 1998 року кримські виборці (переважно кримські татари) забезпечили 1/20 усіх голосів, поданих на всій Україні за список НРУ, але Меджліс отримав 2 з 32 місць за списком, або ж 1/16. Те саме відбулося і після входження Меджлису до складу політичних сил, що підтримали «Нашу Україну»: Меджліс стабільно отримував два місця у Верховній Раді України (або ж 3% відсотки нашоукраїнських мандатів за пропорційною системою, забезпечуючи лише 2% голосів виборців за цей блок).

⁸ *Babenko S.* Societal Integration of the Crimean Tatars: Problems, Opportunities and Strategies// Arbeitspapiere des Osteuropa-Instituts der Freien Universitat Berlin. Abteilung Soziologie. Heft 57/2007. — P. 83–88. Авторка, зокрема, вказує, що керівництво Меджлису переважно складалося з кримськотатарських бізнесменів (чи контролювалося ними), і інтереси цієї політико-економічної еліти розходяться з інтересами кримськотатарської маси, в цілому малозабезпеченої.

Сергій Падалка
(Інститут історії України НАН України)

Проблеми вітчизняної економіки в ідеології та політичній практиці НРУ

В статті зроблена спроба показати місце і роль в ідеології та політичній практиці НРУ проблем вітчизняної економіки. Аналізуються погляди керівників Руху на розбудову ринкової економіки, зміни у засобах виробництва, земельні відносини.

Problems of Ukrainian economy in ideology and political activity of NRU

In the article the author made attempt to show the role and place of problems of domestic economy in ideology and political practice of NRU. The NRU leaders' views on the building of market economy and changes in land's relations are analyzed.

У вітчизняній гуманітаристиці заявлена проблема з'ясована почасти, здебільшого в контексті аналізу усього комплексу політико-ідеологічних засад які відображені в програмних документах (програмі, матеріалах з'їздів) НРУ. У цьому плані продуктивно вирізняються роботи О. Гараня, Г. Гончарука, А. Камінського, О. Бойка. Соціального економічного зрізу еволюції економічної думки, парктичних політичних кроків НРУ направлених на розбудову ринкової економіки, соціально-економічний розвиток села, формування господаря-власника, зміни відносин власності поки не зроблено.

Передусім хотілося з'ясувати чи мав НРУ творчу ідеологію розбудови незалежної України, показавши демократичний шлях її розвитку.

Очевидно з певною натяжкою можна сказати, що так. Але не слід заперечувати концептуальних і ідеологічних проблем, що мали місце в діяльності НРУ. Рух виступив з концептуальною ідеєю перебудови радянського суспільства. В посліуючі періоди гасла побудови процвітаючої, демократичної України на тлі гнітючих реалій, руйнацій і занепаду, виглядало політичним популізмом і формувало у пересічного громадянина негативне ставлення до демократії. НРУ не спромігся вчасно змінити ідеологічну платформу та вчинити спротив негативним тенденціям у суспільстві. Сутнісною вадою НРУ як громадсько-політичної сили була недооцінка економічних аспектів становлення державності. Її не одноразово визнавав і В. Чорновіл. На початку своєї діяльності Рух у своїх лавах мав хорошу команду економістів яка вирізнялась на фоні «спокійних» академічних науковців. Серед них було чимало спеціалістів з макроекономіки, які очевидно брали участь у розробці Декларації про державний суверенітет, Акту проголошення незалежності: В. Пилипчук (голова комісії), В. Черняк, М. Швайка.

Перші документи, що регламентували роботу НРУ (Програма і Статут) містили здебільшого декларацій на кшталт: «Рух сприятиме економічному відродженню України», «Економічний суверенітет республіки повинен забезпечуватися наданням їй політичної свободи». В. Черняк виступаючи на Установчому з'їзді руху 10 вересня 1989 р. у доповіді «Економічна криза та шляхи її подолання», завдання НРУ окреслив передусім в необхідності змін економічної системи. М. Швайка критикуючи економічну політику радянської влади, стверджував, що Україні потрібно якомога швидше звільнитись від політичної залежності центру. Група відомих вчених-економістів з АН України програмні цілі руху в царині економіки назвала «економічним романтизмом»¹.

Як бачимо, рухівські економісти не бачили засобів виведення вітчизняної економіки з кризи, наголос робився на усунення

першопричин. В. Черняк їх бачив в: «одержавленні всього і вся: засобів виробництва, людини, партії, ідеології, науки і культури. Держава перетворилась на монстра, який давив усе живе. Це надмонополізація, над централізація». Рухівським лідерам як і керівництву держави в цілому на поаток 1990-х рр. було властивим надмірне занурення в минуле, сподівання на економічне диво. М. Швайка був переконаний, що після виходу з чкладу СРСР, Україна заживе щасливо і заможна, оскільки 90% прибутків які до цього забирала Москва, залишатимуться в Україні². Про певну неадекватність свідчить і звернення до історії аби легітимувати новочасні прагнення. Ідеться про винесення членом НРУ, депутатом В. Яворівським на розгляд сесійного залу парламенту питання про скарб П. Полуботка (у якому доля кожного українця обраховується в сумі 300 тис. фунтів стерлінгів)³.

Через призму виборювання політичної влади, лідери НРУ бачили можливість реалізації гасла побудови економіки на засадах «економічного націоналізму» суть якого в захисті національного виробника.

Декларуючи і дотримуючись принципів ліберальної ринкової економіки, НРУ, не врахував поточного моменту і того, що ці засади мало відповідали масовій психології українців, які в радянські часи звикли, що держава піклується про них. Тому є підстави стверджувати, що ігноруючи (рішуче відкидаючи) власний історичний досвід та психологічних установ, Рух крок за кроком звужував коло своїх політичних симпатиків. В 1996 р. НРУ враховуючи кризу власної ідеології підготував і оприлюднив Програму боротьби з бідністю, у якій пропонувались суспільству нові гасла⁴. В. Чорновіл був переконаний, що національна ідея себе вичерпала, а тому потрібно подавати її у «сильній соціальній та економічній оболонці» яка б називалася «раціональна демократія з національно-патріотичним потенціалом». НРУ і його лідери, зокрема економісти, постійно

наголошували на необхідність Україні орієнтуватись на європейські цінності. Водночас практично мало, що робилося аби перенести на вітчизняну практику досвід зародження ринкового середовища в надрах адміністративно-командної системи (Китаю), поступового, еволюційного переходу через експерименти та перетворення в надрах старої системи (Угорщина), «шокової терапії» (Польща), шлях «оксамитової революції» (Чехія). У Програмі боротьби з бідністю НРУ рекомендував державній владі впровадити економічний механізм на основі комбінованої монетарної терапії з елементами хірургії структурних зрушень. Зрозуміло, що до цього в Україні не було ні державних лідерів, ні політичної волі, та і суспільство не було до цього готовим. Як наслідок склалось так, що жодний з вище зазначених шляхів переходу до ринку не міг бути використаний.

НРУ перебуваючи у полоні міфів стверджував, що держава повинна якомога швидше звільнити економіку від своєї присутності. В. Чорновіл наголошуючи на необхідність якомога швидшої приватизації держмайна можливо і не усвідомлено діяв в інтересах бізнес груп.

Не бачилась європейська практика роздержавлення — де передусім це перетворення державних підприємств у такі що засновані на інших (недержавних) формах власності, скорочення державного сектора економіки і масштабів державного втручання в економіку.

Скільки власності і якої Україні потрібно, лідери НРУ не знали. Вони сповідували стару, віджилу в Європі ліберальну концепцію безмежного панування у суспільстві приватної власності. Тоді як у світі велика увага приділялась посиленню колективного характеру економічних відносин, в тому числі і на основі соціального партнерства (компанії — партнерства, корпорації), НРУ виявився на боці тих політичних сил які робили все аби вихолостити політико-правовий зміст колек-

тивної власності. Закладенна в Цивільний кодекс України, норма про громадську власність (не колективну) спричинила до не розвинутості кооперацій, акціонерних товариств, партій тощо. У світі корпорації ставали найдинамічнішою виробничою одиницею, набували переваг над приватним підприємством.

У другій половині 1990-х років НРУ вибитий на другорядні політичні орбіти не відігравав ролі в процесах перерозподілу власності і не переймався, що приватизація в Україні зводилась до форм, які по суті, означали усунення від неї переважної більшості населення і не відповідали постулатам формування власника. В. Чорновіл її називав «чорною скринькою». Але нічого не робилося аби встановити контроль над процесом. Не переймало НРУ і те, що сертифікатна і грошова приватизація не приносила бажаних результатів, не відбувалося змін у мотивації праці, а власники сертифікатів не ставали реальними власниками. У вище згаданій Програмі боротьби з бідністю ішлося головним чином про недосконалість процедури проведення сертифікованих аукціонів. Таким чином не визнавались європейські найпродуктивніші способи приватизації: малих підприємств — через аукціон, а середніх і великих — через трансформацію в акціонерні товариства та продаж акцій стратегічним партнерам.

НРУ в Україні практично першим серед громадсько-політичних сил заявив про необхідність проведення радикальної земельної реформи та закріплення за селянами права самим обирати як форму господарювання так і форму володіння землею. Цей політичний крок викликав певний резонанс у компартійних органах. Одеський обком створив групу науковців для підготовки «Коментаря до Програми НРУ за перебудову» і опублікував його 500 накладом. У цьому документі заява НРУ була названа такою, що суперечила Декрету про землю 1917 року і авантюрою⁵.

В руслі розгортання широкого фронту боротьби з комунізмом та «лівою небезпекою» НРУ домагався як найшвидшого демонтажу колгоспно-радгоспної системи. Основною формою господарювання бачилось фермерство. В. Чорновіл часто в цьому плані робив радикальні заяви на кшталт «ще кілька років колгоспно-радгоспної системи і ми вимремо з голоду»; «з аграрною реформою ми страшенно запізнилися»⁶.

Усунення НРУ від роботи у низових органах влади, часто сприяло появі іміджу бездіяльної сили. Разом з тим, там де НРУ був при владі, зокрема на Львівщині успішно реалізовувалась так звана «Львівська модель» аграрної реформи. Згодом певна частина її положень лягла в основу відповідних указів Президента України та законів України і передбачала низку успішних заходів по зміні системі заготівель сільськогосподарської продукції, створення та ринкової інфраструктури (кооперативів, споживчих спілок тощо)⁷.

НРУ на початку 1990-х років так само як і переважна частина політиків і науковців перебував в полоні дещо хибних стереотипів і вважав, що висока мотивація селянина до ефектної виробничої діяльності може забезпечуватись, тоді, коли він стане власником усього набору використовуваних ним виробничих ресурсів у тому числі їх базового компоненту — землі. Світовий досвід підтверджував, що найвища продуктивність господарювання досягається там, де селянин має передусім економічну самостійність у виробничій і комерційній діяльності, був власником створюваного продукту і при цьому не так важливо, хто залишався власником землі — той, хто на ній працював, держава, місцеві органи влади чи приватний власник.

НРУ вів широкі політичні дискусії в питанні купівлі-продажу землі. Особливо на цьому у своїх виступах наголошував В. Чорновіл, який вважав, що періодичні мораторії які накладалися на купівлю-продаж суттєво гальмували унорму-

вання земельних відносин. Рух ішов у загальному політичному руслі яке вело до того аби не надати операціям з землею якомога довшої прозоості.

Вчені-економісти, не одноразово наголошували на необхідності визнання в системі економіки, капіталу землі, який би разом із рентою належав селянам. Поза увагою рухівських політиків залишилась і світова практика, яка передбачала законодавчо закріплену форму продажу 0,7–1% земель сільськогосподарських призначень. Науковці підтверджували висновки, що такі обсяги об'єктивно відображали природний рух землі. Вся інша земля перебувала в заставі з метою одержання кредиту. У розвинутих країнах ринок землі залишався обмеженим — 1–2% загальної площі в рік. У США процедура продаж іділянки землі займала до 20 років. В Німеччині всі угоди про відчуження угідь здійснювались спеціальним органом⁸.

В. Чорновіл продовжував вважати, що як тільки держава припинить виділяти кошти для збанкрутілих колгоспів і радгоспів, українське село відразу почне позитивно змінюватися у розвитку.

¹ *Гарань О.В.* Убити дракона. (Зі сторії Руху та нових партій України). — К., 1993.

² *Чорновіл В.М.* Пульс української незалежності. — К., 2000, — с. 483.

³ *Касьянов Г.* Україна 1991–2007 рр. Нариси новітньої історії. — с. 22.

⁴ *Голод Т.В.* Критика економічної політики Радянської влади на Установчому з'їзді руху// НРУ: місце в історії та політиці. Матеріали 4 наук. конф. с. 40–42.

⁵ *Дузь Л.П., Кольцов В.М.* Перший аналіз Програми НРУ// НРУ: місце в історії та політиці. Матеріали 4 н/к. — с. 88–89.

⁶ *Чорновіл В.М.* Пульс української незалежності. — с. 253.

⁷ *Давимука С.* Вячеслав Чорновіл — державотворча діяльність на Лвівщині // НРУ: Місце в історії та політиці. 6 н/к. — с. 49–50.

⁸ *Ігнатенко М.М.* Село на нашій Україні. Нові політичні стереотипи і соціально-економічні детермінанти змін. — Ялта. 2009. — с. 237.

Людмила Ковпак
(Інститут історії України НАН України)

Екологічні проблеми України у програмних документах та діяльності НРУ (кінець 1980-х — початок 1990-х років)

У статті проаналізовано складну екологічну ситуацію в Україні наприкінці 1980-х рр. — початку 1990-х рр. та досліджено, яке важливе місце зайняли гострі екологічні проблеми у документах та практичній діяльності Народного Руху у період боротьби за здобуття незалежності.

Environmental problems of Ukraine in the programme and activities of NRU (at the end of 1980-s — beginning of the 1990-s)

The article deals with a difficult ecological situation in Ukraine at the end of 1980-s — beginning of the 1990-s, and the important place of sharp ecological problems in documents and practical activity of Ruh in the period of fighting for the state independence is investigated.

Наприкінці 1980-х років — початку 1990-х екологічна ситуація в Україні характеризувалася як вкрай несприятлива, складна. Проблеми екології та її захисту, необхідність термінового й невідкладного вжиття заходів щодо поліпшення стану довкілля постали серед пріоритетів розвитку українського суспільства. На території колишнього СРСР індустріальний розвиток, гігантоманія у політиці розміщення й розвитку продуктивних сил, зростаюча урбанізація мали й свій зворотній бік — надмірний наступ на навколишнє середовище, нераціональне використання, часто й виснаження природних ресурсів,

передовсім для потреб військово-промислового комплексу. Розмах розвитку промислових галузей, незбалансована індустріалізація спричинили серйозне погіршення стану природного середовища. Безконтрольне свавілля центральних міністерств-монополістів Москви при потуранні місцевих органів влади призвели до того, що загальне техногенне і антропогенне навантаження в Україні стало в десятки разів вище, ніж у середньому по колишньому СРСР, а в окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення землі, води й повітря були перевищені в десятки та сотні разів. Займаючи близько 2,7% території колишнього СРСР, на Україну припадало майже 25% усіх промислових забруднень¹. Неefективна економічна система господарювання створювала умови для нераціонального використання ресурсів та споживання енергії, не заохочувала до їх збереження та економного використання. Диспропорції в розміщенні продуктивних сил за умов командно-адміністративної системи призвели до того, що рівень техногенного навантаження на природне середовище в Україні й дотепер перевищує аналогічні показники розвинених держав світу у 4–5 разів. Непоправної шкоди довкіллю було завдано аварією на Чорнобильській АЕС, яка трапилася 26 квітня 1986 р., після якої тисячі гектарів колись квітучих українських полів й зеленіючих лісів були перетворені на забруднену радіацією територію. Безмірне обурення й тривогу населення викликали наслідки аварії на ЧАЕС, невідомість й непередбачуваність їх негативного впливу на здоров'я дітей та дорослих, а також згубної дії радіації на природне середовище, як одразу після катастрофи, так і у подальшому майбутньому. Знищення навколишнього середовища все більше набувало незворотного характеру. А збереження та відтворення довкілля пов'язане із життям і здоров'ям громадян, збереженням генофонду, із розвитком економічного потенціалу країни. У другій половині 1980-х рр. у загальносоюзному розподілі праці на території УРСР було

зосереджено близько 60% видобутку залізної руди, 50% виробництва чавуну, 40% — сталі, прокату, 30% видобутку вугілля, при цьому частка старих підприємств була вищою за середньостатистичний показник по країні (у 1985 р. рівень спрацьованості основних виробничих фондів у промисловості УРСР сягав 43%), — що збільшувало негативний техногенний тиск на довкілля. Окрім того, в Україні були розміщені та працювали біля 40% загальної кількості атомних енергоблоків, кілька АЕС (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли енергію здебільшого «на експорт» — для потреб європейських країн соціалістичного табору. А Мінатоменерго СРСР знову плекав згубні плани на українській землі, — вже були розроблені проекти спорудження нових атомних електростанцій — Чигиринської та Кримської. Заслуговує на увагу та обставина, що часто під майданчики для спорудження атомних станцій обиралися населені пункти або місцевість, надзвичайно привабливі за своїми природними краєвидами чи історичними пам'ятками.

У той період, проголошення курсу на перебудову із гаслами про демократизацію, гласність, плюралізм сприяло активізації суспільно-політичної активності населення, організовуються перші неформальні громадські організації — об'єднання, групи, клуби, спілки, гуртки, котрі можна вважати попередниками Народного Руху. Основним їх прагненням було утвердження ідеї демократизації суспільства та національно-культурного відродження України. У 1987 р. були організовані перші неформальних самодіяльні об'єднання, діяльність яких сприяла піднесенню національної самосвідомості громадян, і здебільшого зосереджувалася на трьох спрямуваннях — суспільно-політичному, культурно-історичному та екологічному. У Львові було утворено Товариство Лева, у Києві започаткував дискусії Український культурологічний клуб, у 1988 р. при Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка діяло студентське об'єднання

«Громада», у приміщенні Будинку вчених АН УРСР розпочав роботу клуб «Спадщина». Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці прогресивної інтелігенції — О. Гончара, Ю. Щербака, С. Плачинди, та ін.

Протягом 1988 р. процеси демократизації набирали сили й поглиблення — весною у столиці Києві, а також у Львові, Тернополі, Луцьку відбулися перші масові мітинги та демонстрації. Початок 1989 р. ознаменувався тим, що громадські неформальні групи та організації збільшуються та зростають чисельно, декотрі з них об'єднуються, тоді ж відбулися установчі конференції Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал», «Зелений світ» став Всеукраїнською екологічною асоціацією.

Слід зазначити, що діяльність громадських організацій щодо захисту природи слід розглядати не лише як суто екологічну, до того ж вона була вагомим складовим бурхливого суспільно-політичного життя 1980-1990-х років, а природоохоронні гасла сприймалися як важливі суспільно значущі пріоритети. Показово, що один із перших масових мітингів часів «перебудови» (близько 20 тис. учасників), що відбувся у Києві в листопаді 1988 р., був присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро лунало невдоволення людей політикою владних структур Москви і Києва, що приховували від народу всю правду про руйнівні наслідки аварії на Чорнобильській атомній станції (26 квітня 1986 р.)². Адже всього в Україні радіоактивного забруднення зазнали величезні території, площею понад 50 тис. кв. км у 74 районах 12 областей (Київська, Житомирська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська). На цій площі розташовані 2294 населених пункти. Загалом по Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи

налічується понад 3,2 мільйона осіб³. Як зазначав Юрій Щербак — відомий письменник, громадський діяч, (а невдовзі — перший міністр охорони природи в незалежній Україні), наприкінці 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. особливо гостро на українській землі постали такі екологічні проблеми: 1) наслідки аварії на Чорнобильській атомній станції; 2) проблема оздоровлення екологічного стану річки Дніпра та якості питної води; 3) забруднення в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні⁴. На його думку, ці проблеми були особливо загрозливими через те, що пов'язані з еколого-демографічною кризою, небезпечною для основ існування українського народу.

Відомі діячі культури, науки, представники інтелігенції наголошували на важливості питань захисту довкілля. Видатний український письменник Олесь Гончар пов'язував проблеми екології із проблемами української мови, української культури, із майбутніми можливостями розвитку України. 11 лютого 1989 р. у Києві на відкритті Установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Шевченка О.Т. Гончар мудро говорив: «Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних. Могутні наднаціональні відомства, ті, що дали нам Чорнобиль, що затівали безглузду Очаківську греблю і не менш безглуздий канал Дунай–Дніпро, ті, що ледь не погубили Байкал і довели до катастрофи Аральське море, раз у раз нехтуючи союзні й республіканські закони, роками виснажують державу, пускають на вітер мільярди народних коштів. Ці з бюрократизовані відомства з особливою агресивністю поведуться в національних республіках, зокрема й на Україні, де вони під свої, часом екологічно недосконалі чи навіть шкідливі для населення об'єкти, ніби навмисно визначають історичні, найлюдяніші й найдорожчі для нашого народу місця. Топчуться зараз біля Тарасової гори, вподобався Атоменерго наш Чигирин... На заводі їм стають пам'ятники національної історії, всюди виникає безліч проблем, адже з порушенням природного

середовища порушується і наше середовище мовне, духовне. Гадаємо, що Урядові нашої республіки, разом з найширшою громадськістю, стривоженою розмахом руйнівних марнотратних робіт, пора б уже сказати відомчій сваволі: «Годі! Минулося! Живемо чи принаймні хочемо жити у правовій державі — і це має стосуватися всіх!»⁵.

Через кілька днів 16 лютого 1989 р. у газеті Спілки письменників України «Літературна Україна» вперше був опублікований проект програми майбутньої національної громадсько-політичної організації — Народного Руху України за перебудову. Протягом липня–серпня 1989 р., при зростанні суспільно-політичної активності населення, у різних областях і населених пунктах республіки проходили установчі конференції місцевих осередків НРУ. На конференціях приймалися декларації та резолюції, що включали суттєві доповнення до проекту Програми Руху, а також стосувалися й зачіпали багато інших важливих регіональних проблем, у тому числі й екологічних. У прийнятій у Луцьку «Резолюції установчої конференції Волинської регіональної конференції НРУ» містилися вимоги до місцевих органів влади про припинення осушення земель у районах Полісся, передачу культових споруд релігійним громадам, про розширення використання української мови⁶.

Проблеми екології гостро стояли у діяльності місцевих осередків НРУ й у інших областях України, зокрема на Буковині, на Хмельниччині. 26 серпня 1989 р. представники національно-демократичних сил провели установчий з'їзд Чернівецького осередку НРУ за перебудову, у роботі якого брали участь 84 делегати, головою місцевої організації НРУ на Буковині було обрано Л. Сандуляка. Делегати ухвалили кілька резолюцій, зокрема, про українську мову, з проблем екології, про національну символіку. Установча конференція НРУ у Чернівцях закінчилася мітингом прихильників створення Руху, на який прийшли понад 2 тис. учасників⁷.

27 серпня 1989 р. на Хмельниччині, у м. Нетішин, у ході несанкціонованого екологічного мітингу, у якому брали участь 5 тис. осіб, гостро ставилися питання про негативні наслідки можливого розширення Хмельницької АЕС, критикувався чиновники Мінатоменерго, які «ігнорують громадську думку, проводять політику відомчого диктату». За інформацією Хмельницького обкому КПУ, невдовзі «... частина промовців відійшла від екологічних питань», ... «обговорюючи питання національної символіки, проект Закону про вибори народних депутатів УРСР, наголошували на необхідність відставки В.В. Щербицького та В.С. Шевченко»⁸. За часів перебудови так відбувалося доволі часто, — коли мітинг розпочинався із гаслами й транспарантами про екологію, а згодом демонстранти переходили до активного обговорення питань політичного і соціально-економічного характеру, питань національного і культурного відродження.

8–10 вересня 1989 р. у Києві, у приміщенні актової зали Політехнічного інституту проходили I Всеукраїнські Збори Народного Руху України за перебудову (Установчий З'їзд НРУ), до делегатів якого із вітальним словом звернувся О.Т. Гончар і висловився за «докорінне оновлення життя», за «... справжній суверенітет республіки». Програмну доповідь «Про діяльність оргкомітету та завдання Народного Руху України за перебудову» виголосив голова оргкомітету письменник В. Яворівський. Серед головних підсумкових документів на з'їзді були прийняті Ухвала «Про складання повноважень оргкомітету підготовки Установчого з'їзду НРУ за перебудову» та Ухвала «Про утворення Народного Руху України за перебудову». З'їзд прийняв Статут і Програму НРУ, у якій, окрім питань демократизації й політичного суверенітету, самостійності економічної системи були включені питання відродження української мови та культури, наголошувалося на гостроті екологічних проблем, на потребі мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС.

Важливо зазначити, що загалом з'їздом були прийняті 3 ухвали, 9 звернень та 12 резолюцій, — при цьому резолюції про екологію були позначені серед перших:

1. Про Екологічну ситуацію.
2. Про Народичі.
3. Про економічну самостійність України.
4. Про майбутні вибори України.
5. Про національну символіку, ін.⁹.

25–28 жовтня 1990 р. суттєві зміни та доповнення було внесено до Програми і Статуту НРУ на Других Всеукраїнських Зборах НРУ, у новій редакції документа головною метою діяльності Руху було визначено досягнення повної державної незалежності України та проголошення демократичної республіки.

Після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР і до місцевих Рад на новій, демократичній основі, НРУ здійснював діяльність передовсім через парламентські форми і методи роботи у представницьких органах влади — на сесіях та у комітетах Верховної Ради, на сесіях та у комісіях місцевих Рад. Хоча рухівці не мали більшості депутатських місць, вони виступали та діяли активно, вносили та відстоювали важливі проекти рішень. Проте, будучи в опозиції, Народний Рух продовжував організовувати мітинги, демонстрації, пікети, збирання підписів серед населення, ін. Так, на Волині, як зазначав історик та один з активістів НРУ М. Тиский, попри те, що організація НРУ в обласній раді мала лише третину депутатських мандатів, і це доволі обмежувало її вплив на прийняття важливих рішень, депутати працювали дуже активно. В обласній Раді опозиційна депутатська фракція «Демократичний блок», до складу якої увійшли депутати від Руху, діяла досить результативно, зокрема у вирішенні актуальних питань екології та соціально-економічного розвитку краю. Важливо зазначити, що депутатам вдалося прийняти позитивне для області рішення про згортання меліоративних робіт у районах

Полісся, про розширення площі Шацького національного природного заповідника. 26 квітня 1990 р. у містах та у інших населених пунктах Волині обласний осередок НРУ організував багатотисячні екологічні мітинги, присвячені негативним наслідкам катастрофи на Чорнобильській АЕС¹⁰.

НРУ проводив спільну роботу з іншими політичними партіями національно-демократичного спрямування, зокрема у розв'язанні екологічних проблем. У цьому напрямку НРУ співпрацював із екологічною асоціацією «Зелений світ», Партією зелених України, із громадськими природоохоронними організаціями, зокрема, у найбільш екологічно забруднених регіонах — на Донеччині, Придніпров'ї, Миколаївщині, Буковині, Тернопільщині, Хмельниччині, в Криму. 28–30 вересня 1990 р. у Києві відбувався установчий З'їзд Партії зелених України (ПЗУ). Серед 108 делегатів з'їзду ПЗУ, найчисельнішими були делегації від трьох областей: Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької. Активну участь у обговоренні проектів статуту та програми ПЗУ брали Ю. Щербак та народний депутат СРСР Л. Сандуляк. Основною метою своєї партії «зелені» вбачали в екологічному, економічному, політичному та духовному відродженні України.

Ще й у першій половині 1991 р. НРУ сприймалася як опозиційна сила до урядових органів та партійних організацій. Це підтверджують архівні документи, зокрема, із фондів ЦДАГО України, про стосунки компартії України з Народним Рухом, що висвітлюють листування й доповідні записки ЦК компартії України. Так, на 1991 рік припадали сумні 5-ті роковини аварії на ЧАЕС, і створений Оргкомітет із проведення 5-річчя цієї трагічної події планував заходи, запрошував чисельні іноземні делегації, але Рух був небажаним учасником цієї акції. Оргкомітет по підготовці заходів у зв'язку із 5-ою річницею аварії на ЧАЕС розміщувався у м. Києві, пл. Лесі Українки, № 1. У архіві ЦДАГОУ зберігається службовий лист,

датований 22 квітня 1991 р. і написаний від Оргкомітету до ЦК КПУ, на ім'я першого секретаря ЦК С.І. Гуренка (переклад і з російської мови на українську мову здійснено автором статті): «Республіканський оргкомітет звертається до Вас із переконливим проханням частково профінансувати програму основних заходів, пов'язаних із 5-річчям аварії на ЧАЕС. Одночасно повідомляємо, що в усіх основних заходах 5-річчя аварії будуть брати участь 6 міністрів культури союзних республік СРСР, представники парламенту України, Росії, Білорусі, секретарі міськкомів та обкомів компартії із забруднених областей, депутати місцевих Рад, представники Чорнобильського руху СРСР. Однак, участь у запланованих заходах активу Народного Руху та асоціації «Зелений Світ» викликає деяку настороженість, носить в організаційному плані, на наш погляд, стихійний характер із політичним забарвленням»¹¹. Ще 10 квітня 1991 р. Оргкомітет на своєму засіданні затвердив кошторис витрат на організацію і проведення заходів, пов'язаних із 5-річницею аварії на ЧАЕС. Загальна сума кошторису затверджених витрат була доволі велика і становила 779 790 радянських рублів. Але знову ж таки, Оргкомітетом наголошувалося, що участь у цих заходах Руху, «Зеленого Світу» розглядалася як небажана. Було заплановано прийом та роботу чисельних іноземних делегацій: зокрема, секретаріату ООН, ЮНЕСКО, делегацій Японії, Франції, Міжнародного Червоного Хреста, делегацій міст-побратимів Києва–Кіото, Тампере, Мюнхена, Флоренції. Серед запрошених були також делегації від Кабінету Міністрів СРСР, Держкомчорнобиля СРСР, Мінатоменергопрому СРСР, Міністерства Закордонних Справ СРСР, делегації РСФРР, БРСР, делегація Президентської Ради СРСР, а також делегації Академії наук СРСР, Міноборони СРСР та Міністерства охорони здоров'я СРСР¹². Попри таке заплановане широке представництво, участь Народного Руху у заходах із відзначення 5-річниці Чорнобильської аварії вважалася як небажана.

Із проголошенням Україною державної незалежності (24 серпня 1991 р.) у числі перших законодавчих актів було визначено нову стратегію природокористування з метою забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету держави. Важливими кроками стали прийняття у 1991 р. Верховною Радою Закону про охорону навколишнього природного середовища та Закону про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. За ухвалу законодавчих документів у галузі нової природоохоронної політики суверенної України активно голосували депутати НРУ, разом із представниками інших політичних партій національно-демократичного спрямування. Після здобуття державної незалежності України НРУ проводив діяльність, зосередившись на парламентських методах роботи, займаючись законотворчістю, працюючи в органах виконавчої влади у центрі й на місцях, активно взаємодіючи із іншими громадськими екологічними організаціями. Першим міністром охорони природи у незалежній Україні у 1991 р. було призначено Юрія Щербака. Протягом кількох років — 1992–1998 рр. — Юрій Костенко очолював роботу міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, зробивши вагомий внесок у розробку та реалізацію екологічної реформи на території держави (було вперше введено плату підприємств за використання природних ресурсів, котрі раніше використовувалися безоплатно, були посилені санкції за забруднення довкілля). У грудні 1995 р. Ю. Костенко від імені українського Уряду підписав Меморандум порозуміння між Україною та країнами «великої сімки» про закриття ЧАЕС, згідно з яким на роботи щодо підвищення ступеня техногенної безпеки об'єкту «Саркофаг» Україна отримала понад 1 млрд. доларів¹³.

У Програмі НРУ екологічна безпека розглядається як невід'ємна складова національної безпеки країни: «Україна

перебуває у стані значного антропогенного порушення та техногенної перевантаженості території, обумовленої технологічною відсталістю промисловості й сільського господарства та Чорнобильською катастрофою. Неefективно використовуються природні ресурси; широко застосовуються екологічно шкідливі та недосконалі технології; практично неконтрольованим є ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; мають місце негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності. Загроза втрати сприятливого для проживання людей довкілля, а отже — вимирання населення, — ставить проблему екологічної безпеки в Україні в ряд найсерйозніших»¹⁴. На жаль, у подальші роки увага до таких вельми важливих проблем екологічної безпеки та захисту природи була дещо послаблена з боку НРУ, можливо, через нагальність розв'язання інших політичних та економічних завдань розвитку українського суспільства.

Таким чином, Народний Рух України відіграв важливу роль у приверненні уваги суспільства до екологічних проблем, у піднесенні національної самосвідомості населення нашої країни наприкінці 1980-х початку 1990-х років. Спільні зусилля та дії представників НРУ, разом із чисельними громадськими природоохоронними організаціями, представниками інших політичних партій національно-демократичного спрямування у справі захисту довкілля не були марними, маючи вагоме значення у зосередженні уваги суспільства на найболючіших проблемах екології, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств. Проводячи конкретні цільові екологозахисні акції, вони відіграли значну роль у припиненні роботи численних екологічно шкідливих або небезпечних об'єктів. Серед найвагоміших здобутків активної діяльності щодо збереження та оздоровлення навколишнього середовища у зазначений період стала заборона на будівництво Чигиринської, Кримської атомних електростанцій на українській землі.

На жаль, кількість екологічних негараздів й проблем у галузі захисту довкілля не зменшується в Україні, не можна припинити природоохоронної роботи. Ефективне розв'язання проблем охорони довкілля в Україні пов'язане із розвитком ринкової економіки, утвердженням демократичних засад суспільного розвитку, екологізацією світогляду людей. Потрібна активна співпраця, взаємодія з державними органами у природоохоронній галузі, зокрема, при розробці альтернативних проєктів, екологічної експертизи, цільових програм, у широкій освітянській роботі.

¹ Гарантувати екологічну безпеку планети. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на 19-й спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН // Урядовий кур'єр. — 1997. — 26 червня. — С. 3.

² Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 42.

³ Чорнобиль: десять років подолання / За матеріалами Мінчорнобиля України. За загальною редакцією міністра В. Холоші. — К., Чорнобиль-інтерінформ, 1996. — С. 4; Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. — К., Наукова думка, 1998.

⁴ Поточний архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України (ПА Мінприроди України). Виступ міністра Юрія Щербака на конференції «До нової України — шляхом реформ» / Київ, 1992 р.

⁵ Гончар О.Т. Феномен незнищеності. Слово О. Гончара на відкритті Установчої конференції «Товариства української мови імені Тараса Шевченка». 11 лютого 1989 р.) // Просвіта: історія і сучасність. — К., Академія, 1998. — С. 175.

⁶ Тиский М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років. Автореферат дис. канд. історичних наук. — Львів, 2005. — С. 9.

⁷ Муравський О. Буковина: державотворчі процеси (1985–1991). // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки.

Міжнародні відносини. — Вип. 376–377. — Чернівці, «Рута», 2008. — С. 84–85.

⁸ *Бойко О.* Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні // Людина і політика. — 2003. — № 2–3. — С. 34.

⁹ *Гончарук Г.І.* Народний Рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — С. 54, 322.

¹⁰ *Тиский М.Г.* Вказ. праця. — С. 14.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України / ЦДАГО У. — Ф. 1, оп. 32, спр. 2943. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК КПУ. Питання ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (22 березня – 22 серпня 1991 р. на 153 листах). — Арк. 54–55.

¹² Там само. — Арк. 55.

¹³ Сайт Юрія Костенка. Біографія // Електронний ресурс (<http://kostenko.unp-ua/biography.htm>) (Дата відвідання 25.09.2009).

¹⁴ Програма Народного Руху України // Електронний ресурс. // <http://www.mnru.mk.ua/dovidka> (Дата відвідання 26.08.2009).

Надія Цендра

(Інститут історії України НАН України)

**Проблема єдності української церкви
в ідеології Народного Руху України
наприкінці 1980-х — початку 1990-х**

В статті проаналізовано ставлення Народного Руху України до комплексу питань, пов'язаних із відносинами держави і церкви в Україні з кінця 1980-х до поч. 1990-х років.

***The problem of Ukrainian church unity in the Rukh'
ideology in the late 1980s and early 1990s***

The Narodnyi Rukh's attitude to the set of problems concerning the relationships between the state and the church in Ukraine at the end of 1980s — in the early 1990s is analysed.

Доробок вчених у дослідженні відносин держави і церкви в Україні на поч. 1990-х рр. є незначним. Джерельну базу даної роботи складають матеріали, які можна поділити на дві великі групи: неопубліковані та опубліковані. До неопублікованих документів слід віднести: а) стенограми засідань Верховної Ради України I-ї сесії XII скликання (мова йде про стенограми виступів Л. Лук'яненка, В. Чорновола, М. Гориня та ін. при балотуванні на посаду Голови ВРУ, де розкривалися програмові засади їхніх політичних сил у галузі внутрішньої політики, у тому числі й з релігійного питання)¹; б) документи КПУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, ф. 1: ЦК КПУ, оп. 11: протоколи засідань Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ і матеріали до них (1980–1991)²; оп. 25: Загальний відділ. Таємна частина (1970–1988)³; оп. 32: Загальний відділ. Нетаємна частина (1970–1991 рр.)⁴; доку-

менти політичних партій (Ф. 270: Громадське об'єднання Народний Рух України (комплектується з 1989 р.), оп. 1: Офіційні документи і матеріали.

До опублікованих джерел з даної тематики можна віднести: 1) партійні періодичні видання: Офіційний орган НРУ — «Народна газета» (зберігається в газетному фонді НБУ ім. В. Вернадського), бюлетені «Оглядач», СВІТ-РУХІНФОРМ, Експрес-новини, бюлетені Центру координації виборів НРУ «За народний парламент», «РУХІНФОРМЦЕНТР», РУХІНФОРМ «Огляд подій», «Досвітні вогні», «Рада», «Віче» (зберігається у фонді НРУ в ЦДАГОУ); 2) мемуарні праці та збірники промов політичних діячів — найбільшим інформаційним потенціалом володіють праці І. Драча⁵, Л. Лук'яненка⁶, Д. Павличка⁷, В. Чорновола⁸, С. Хмари⁹.

На початку 1990-х років українська влада багато в чому продовжувала слідувати аматорському підходу до розв'язання церковно-релігійних проблем. Над політиками і громадськими діячами продовжувала тяготіти практика минулого, коли відбувалось категоричне заперечення наявності проблем у сфері свободи совісті, а справедливі оцінки експертів і висловлювання західних політиків з проблем самопочуття віруючих в УРСР, дискримінацію їхніх прав (зокрема тих, хто належав до УАПЦ і УГКЦ) кваліфікувала не інакше, як «наклепницькі твердження»¹⁰.

Справа відродження національної церкви і розгортання її мережі потребувала від державницьких сил неймовірних зусиль, аби морально та ідейно захиститись від наступу компартійних органів.

Саме у цей час в центр суспільної уваги потрапляє питання національного і релігійного відродження.

Народний Рух України, що почав своє формування наприкінці 1988 р., в опублікованому 16 лютого 1989 р. на сторінках газети «Літературна Україна» в проекті програми НРУ, лише в

загальних рисах окреслювались відносини держави і церкви. Варто підкреслити, що на тому етапі в тексті документу містилися лише положення, де йшлося про відокремлення церкви від держави й гарантування останньою законних прав віруючих на реальну, а не декларовану, свободу віросповідання¹¹.

Установчі збори НРУ, які відбулися 8–9 вересня 1989 р. і були представлені 1109 делегатами¹², засвідчили важливість відносин церкви і держави у суспільстві¹³. Учасник зборів Є. Сверстюк бачив велику роль церкви передусім в піднятті релігійної свідомості громадян України. На його думку завдання національної церкви мало полягати передовсім у «... поверненні азбуки моралі і духовності. Якщо ми хочемо, щоб наші діти поважали нас і закони, мусимо їм відкрити джерело закону — Закон Божий»¹⁴. В ухваленій програмі йшлося про те, що релігія завжди була «важливим джерелом духовності, етики, моралі» і «освячувала українські національно-визвольні рухи як волю народу до життя», підкреслювалася роль релігійних центрів як осередків української літератури і культури; наголошувалося на необхідності забезпечення безперешкодного здійснення конституційно гарантованої свободи совісті релігійними громадами усіх конфесій; визнавалася потреба унормування правового статусу УКЦ та УАПЦ, згідно з вимогами засад міжнародного права. НРУ вимагав перегляду вчинених державою протизаконних дій, спрямованих проти церкви, порушень її прав за всі роки існування УРСР; підкреслювалася важливість нормалізації становища Церкви в суспільстві і реального забезпечення її права на «власне, обумовлене внутрішніми законами, ведення справ» і «відокремлення держави від Церкви»; визнавалися «рівні права віруючих та атеїстів на обґрунтування своїх переконань»; потреба використання культових споруд виключно за прямим призначенням; передача церкві раніше конфіскованих у неї релігійних святинь, храмів та ін.; наголошувалося

на тому, що «Рух підтримує прагнення парафіян до відправ українською мовою у приходах РПЦ»¹⁵. В ухвалі Зборів НРУ «Про церкви в Україні» було однозначно заявлено про неприпустимість порушення одного з «головних прав людини, проголошених Конституціями СРСР та УРСР, основними міжнародно-правовими актами». Форум відзначив, що у найважчому становищі в республіці перебувають віруючі УГКЦ та УАПЦ, оскільки першу було розгромлено, а друга — й досі переслідується. Виходячи з цього Рух вимагав: 1) повністю легалізувати УГКЦ та повернути їй захоплені державою храми; 2) повернути кримським татарам їхні культові споруди, які знаходяться в Криму; 3) створити умови для безперешкодної діяльності УАПЦ; 4) наповнити реальним змістом законодавче положення про відокремленість церкви від держави; 5) усунути перешкоди для релігійної пропаганди¹⁶.

Таким чином можна зауважити, що з появою політизованих громадських організацій починається еволюційний шлях при якому їхня увага з питання реального існування свободи совісті та віросповідання переключається на проблему українського релігійного відродження. Наприкінці 1989 — поч. 1990 р. у суспільно-політичну дискусію все гучніше входить питання як державної, так і церковної незалежності України. Разом із тим проблема державно-церковних відносин, як і питання власне свободи совісті відходить на другий план.

В контексті проблеми створення єдиної помісної церкви важливим є заклик голови НРУ І. Драча до «кожного свідомого українця прихилитися душею до нашої рідної Української Автокефальної Православної церкви»¹⁷. В одному з інтерв'ю на початку 1990 р. І. Драч висловлював сумніви щодо здатності митрополита Філарета сформувати й очолити помісну УПЦ: «...митрополит Філарет із значно більшою охотою став би Московським патріархом (для чого у нього є реальні підстави), аніж бути патріархом України»¹⁸. Паралельно з цим в близькій

до НРУ пресі починають з'являтися жорсткі статті, у яких, зокрема, розкривалися факти співробітництва Філарета з радянською державою, її спецслужбами (КДБ), містилися звинувачення у тому, що він є ворогом незалежності як української держави в цілому, так і національної церкви зокрема¹⁹. Цим було задано тон подальшому розвитку поглядів НРУ на релігійне питання.

Значно детальніше проблеми церкви розглядалися на II Всеукраїнських Зборах НРУ, що відбувалися 25–28 жовтня 1990 р. З доповіддю «Роль церкви у відродженні Української держави» виступив Є. Сверстюк, де наголошував, що РПЦ не збирається нічого повертати українським церквам і через це має місце боротьба за парафії та майно. Громадський діяч був переконаний, що в Україні почалось шукання аргументів — не так за себе, як проти іншого, а також «безпардонні взаємні звинувачення, дилетантські екскурси в історію». Є. Сверстюк закликав припинити між церковну ворожнечу, оскільки «позитивні християнські емоції поступились місцем емоціям негативним — антихристиянським. А на тому рівні точиться безпросвітна війна, війна всіх проти всіх — на зразок класової війни — всіма методами. Підсумок: «Місія Руху — бути моральним і правовим арбітром»²⁰.

Візит Патріарха Московського і Всієї Русі Алексія II в Україну і наміри проведення богослужіння в храмі Св. Софії викликали спротив національно-демократичних сил. Другі Всеукраїнські збори НРУ оприлюднили заяву, у якій містилася вимога скасувати проведення богослужіння та хіротонії Олексієм II у зв'язку із тим, що Собор Святої Софії — «це національна святиня українського народу, символ української державності. Саме тут у 1918–1930 роках діяла УАПЦ, яка була гарантом духовної самостійності українського народу на східноукраїнських землях...», підкреслювалося, що «ця подія церковного життя розглядалася виключно як політичний акт»,

який «може спричинити значне загострення міжконфесійної напруженості в усій Україні» і «сприймається багатьма громадянами як зневага їхньої національної гідності...». У схожому тоні було викладено і «Заяву Народних депутатів України — делегатів II Зборів НРУ Патріарху Алексію II», де містився протест проти проведення останнім богослужіння в храмі Святої Софії, оскільки це є зневагою української держави, національних почуттів її народу²¹.

Варто відзначити, що протягом листопада 1990 — червня 1992 рр. релігійна тематика у діяльності НРУ майже зникає, оскільки в цей період увагу НРУ, як і інших політичних партій, було сконцентровано спочатку на питанні здобуття Україною державної незалежності, а потім — на нейтралізації можливих інтеграційних наслідків угод про ліквідацію СРСР, підписаних 8 грудня 1991 р. в Мінську. Втім, вже влітку 1992 р. НРУ повертається до релігійного питання. В ухваленій 20 червня 1992 р. сесією Малої Ради НРУ резолюції «Про релігійну ситуацію в Україні» містились подвійні стандарти в царині свободи віросповідання: з одного боку, йшлося про те, що НРУ не заперечує проти принципу свободи віросповідання як такого; з іншого — Мала Рада закликала «всіх членів Руху підтримувати відродження українських національних церков (насамперед УАПЦ і УГКЦ)». Водночас Рух задекларував, що однозначно засуджує намагання підпорядкувати українське православ'я російській патріархії, та підтримуватиме тільки тих священників та ієрархів церкви, які стоять на засадах незалежності (автокефалії) УПЦ від Московського Патріархату²². Як бачимо, НРУ фактично порушив ним же проголошені декларації стосовно рівності всіх конфесій.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити:

1) Провідна національна опозиція НРУ, що з'явилася на початку 1990-х рр. продовжувала декларувати важливість релігійного відродження України і гармонізації відносин держави

і церкви. Неодноразово оприлюднювались теоретико-політичні проекти удосконалення національно-релігійного життя, гарантування свободи віросповідання тощо;

2) Прерогативою НРУ спектру було створення національної церкви. Разом з тим, часто розгляд означеної проблеми підмінявся банальною антиросійською риторикою.

¹ Архів Верховної Ради України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Спр. 3. — 253 арк.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2168. — Протокол № 104 засідання Політбюро ЦК КПУ від 7.05.1990 р. — 34 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2200. — Протокол № 6 засідання Політбюро ЦК КПУ, від 11.11.1990 р. — 55 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2202. — Матеріали до Протоколу № 6 засідання Політбюро ЦК КПУ. — 111 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2206. — Матеріали, погоджені в Політбюро ЦК КПУ, 1990 р. — 244 арк.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3287. — Листи, інформації до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК КПУ. — 192 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3323. — Інформації ЦК КПУ, його відділу оргпартроботи, Київського міськкому і Харківського обкому партії про роботу партійних, радянських, профспілкових організацій областей України по подоланню негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань, про проведення мітингів. — 18 арк.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2555. — Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК КПУ до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, партійних органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадських організацій про створення і діяльність неформальних об'єднань, мітинги і збори громадськості, суспільно-політичний стан у республіці, в її окремих регіонах та інші питання ЦК КПУ, партійних і радянських органів. — 259 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2642. — Копії листів та телеграм за підписом першого секретаря ЦК КПУ до ЦК КПРС з суспільно-політичних, соціально-економічних і кадрових питань. — 249 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2644. — Копії листів і

телеграм за підписами секретарів ЦК КПУ до ЦК КПРС, Центральної ревізійної комісії КПРС, ЦК КП Вірменії, обкомів партії з суспільно-політичних, соціально-економічних і організаційно-кадрових питань. Том 2. — 242 арк.; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2660. — Листи ЦК КПУ обкомам партії, проекти програм та відозви до громадян УРСР НРУ за перебудову, висновки наукових установ і спеціалістів щодо змісту зазначених матеріалів. — 81 арк.

⁵ *Драч І.* Політика. Статті. Виступи. Інтерв'ю. — К.: СКВР, 1997. — 400 с.; *Драч І.* Раби, з'єднані одними кайданами, ніколи не перестануть боротися за свободу // *Ленінська молодь* (Львів). — 1990. — № 24. — 24 лютого.

⁶ *Лук'яненко Л.* Вірую в Бога і в Україну. — К.: Пам'ятки України, 1991. — 538 с.; *Лук'яненко Л.* Де добрий шлях? — К.: б/в, 1994. — 64 с.; *Лук'яненко Л.* За Україну, за її волю / Літ. Запис С. Галябарди. — К.: б/в, 1991. — 64 с.; *Лук'яненко Л.* Народження нової ери / Зб. ст. — К.: Нора Друк, 2007. — 292 с.; *Лук'яненко Л.* Національна ідея і національна воля. — К.: МАУП, 2003. — 293 с.; *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні. — К.: Софія, 1994. — 510 с.

⁷ *Павличко Д.В.* Українська національна ідея. — К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. — 772 с.

⁸ *Чорновіл В.* Відкритий лист Генеральному Секретарю ЦК КПРС М.С. Горбачову // *УВ-Експрес*. — 1988. — № 7. — С. 7–32; *Чорновіл В.* Пульс української незалежності: колонка редактора. — К.: Либідь, 2000. — 624 с.

⁹ *Хмара С.* Дорогою до мрії. Вибрані праці в 2-х тт. — К.: Фенікс, 2005. — Т. 1. — 464 с.

¹⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3287. — Листи, інформації до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК КПУ. — 192 арк.

¹¹ Програма Народного Руху України. Проект // *Літературна Україна*. — 1989. — № 7. — 16 лютого.

¹² *Бойко О.Д.* Народний Рух України: від ідеї виникнення масової опозиційної організації до створення її програми // *Людина і політика*. — 2001. — Вип. 2(14). — С. 26–34.

¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2644. — Копії листів і телеграм за підписами секретарів ЦК КПУ до ЦК КПРС, Центральної ревізійної комісії КПРС, ЦК КП Вірменії, обкомів партії з суспільно-політичних,

соціально-економічних і організаційно-кадрових питань. Том 2. — 242 арк.

¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 1. — Стенографічний звіт Установчих Зборів НРУ, 8–10 вересня 1989 р. в м. Києві. — Ч. 1. — 235 арк.

¹⁵ Програма НРУ (затверджена Установчими Зборами НРУ) // Літературна Україна. — 1989. — № 39. — 28 вересня.

¹⁶ Резолюція Установчих Зборів НРУ «Про церкви в Україні» // Літературна Україна. — 1989. — № 42. — 19 жовтня.

¹⁷ Драч І. Політика. Статті. Виступи. Інтерв'ю. — К.: СКВР, 1997. — 400 с.

¹⁸ Драч І. Раби, з'єднані одними кайданами, ніколи не перестануть боротися за свободу // Ленінська молодь (Львів). — 1990. — № 24. — 24 лютого.

¹⁹ Релігійна сторінка // Молода Україна. — Львів, 1990. — № 6. — б/д; Семененко А. УГС / УРП в боротьбі за незалежність України (1988–1991) // Українознавство. — К., 2007. — № 3. — С. 82–87; Собор відновлення // Наша віра. — К., 1990. — № 6. — б/д.

²⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 94. — Вісник руху, 1990, № 7. — 34 арк.

²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 85. — Документи II Зборів НРУ (програма, статут, ухвали, звернення, заяви, копії статутів НРУ, затверджених 09.02.1990 р. та зареєстрованих Міністерством Юстиції України 13 листопада 1991 р.). — 62 арк.

²² ЦДАГОУ. — Ф. 270. — Оп. 1. — Спр. 94. — Вісник руху, 1990, № 7. — 34 арк. — арк. 16.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ

АНДРОЩУК Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БАЖАН Олег Григорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БАРАНОВСЬКА Наталія Петрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БАРЦЬОСЬ Володимир Володимирович — аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ГАРАНЬ Олексій Васильович — доктор історичних наук, професор кафедри політології Національного університету «Кієво-Могилянська Академія».

ДЕРЕВІНСЬКИЙ Василь Федорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури.

КОВПАК Людмила Всеволодівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

КОЛЯСТРУК Олександр Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

МАЙБОРОДА Олександр Микитович — доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.

ПАДАЛКА Сергій Семенович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ЦЕНДРА Надія Михайлівна — аспірантка Інституту історії України НАН України.

ШАНОВСЬКА Олена Андріївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та права, докторантка Одеського національного політехнічного університету.

ШУЛЬГА Тарас Сергійович — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

SUMMARY

Narodnyi Rukh of Ukraine: history, ideology and political evolution (1989–2009). Papers presented on the round table devoted to the 20-th anniversary of the Rukh's foundation. Kyiv, 2009, 156 p.

The volume presents papers from the round table «Narodnyi Rukh of Ukraine: history, ideology and political evolution (1989–2009)» that took place in the Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine in 2009. The round table was dedicated to the 20th anniversary of foundation of the Narodnyi Rukh of Ukraine. Scholars and lecturers from research institutions and universities including the Institute of History of Ukraine of NASU, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of NASU, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv National University of Construction and Architecture, Vinnitsa State Pedagogical University and Odessa National Polytechnic University presented.

The papers included in the collection contain authors' views and interpretations different aspects of history of the Rukh.

Olexiy Haran explored changes in the Rukh's ideology in context of global ideological developments.

Natalia Baranovska describes the social and economic factors that had become prerequisites for social movements' growth and mobilization in Ukraine.

Vasyl' Derevins'kyi explores transformation of the Narodnyi Rukh of Ukraine from public organization into a political party.

In *Oleksandr Kolyastruk's* paper the activity of the NRU faction during the second and third convocation of Supreme Council of Ukraine is examined while *Volodymyr Bartsios* researches the influence of the NRU on the process of creating the Ukrainian Constitution.

Olena Shanovska presents the «Communist party» version of the history of Narodnyi Rukh based on documents of central and regional archives of the party.

Oleg Bazhan analyses the tactics and strategy of Soviet special services' struggle against informal organizations during the Gorbshev's perestroika in Ukraine.

Oleksandr Mayboroda investigates the role of personality in history of Narodnyi Rukh of Ukraine, and *Oleksandr Androshchuk* highlights the evolution of Chornovil's views on federalization of Ukraine.

Taras Shulga reviews relations between Narodnyi Rukh of Ukraine and the Crimean Tatar national movement with the latter being represented the Crimean Tatar Mejlis.

Serhiy Padalka and *Liudmyla Kovpak* analyze the representations of economic and ecological issues in the Rukh's program documents and activity.

Nadiya Tsendra analyses the Narodnyi Rukh's attitude to the relationship between the state and the churches in Ukraine at the end of 1980s — in the early 1990s.

For historians and political scientists as well as for all interested in history of Ukraine.

Наукове видання

**Народний Рух України:
історія, ідеологія та політична еволюція
(1989–2009)**

Матеріали круглого столу,
присвяченого 20-й річниці створення
Народного Руху України за перебудову
(Київ, 22 вересня 2009 р.)

Верстка та оригінал-макет: *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 22.12.2010 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 9,07. Обл. вид. арк. 7.

Наклад 300 прим. Зам. 59. 2010.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.